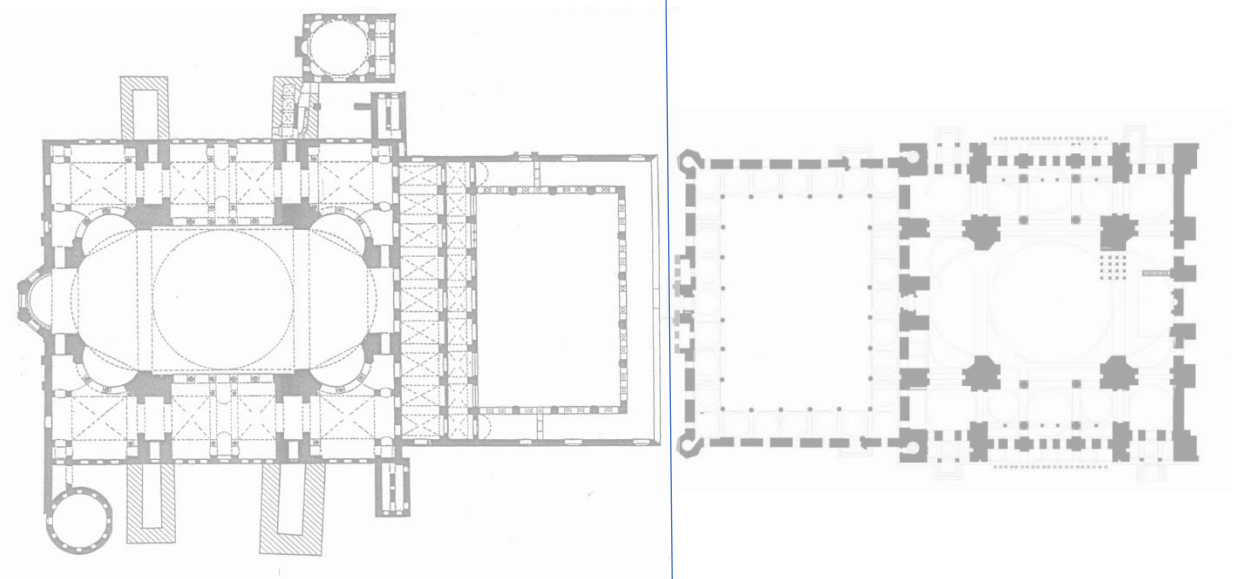

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

**«ΤΟ ΑΙΘΡΙΟ ΣΕ ΤΟΠΟΥΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ: ΟΙ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ»**
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΣΚΑΜΠΙΛΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια : Αμαλία Κωτσάκη

ΧΑΝΙΑ ΙΟΥΛΙΟΣ 2023

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κα Αμαλία Κωτσάκη, για την καθοδήγηση, την υποστήριξη και τις σπουδαίες συμβουλές της, κατά την διάρκεια εκπόνησης της ερευνητικής μου εργασίας.

Περιεχόμενα

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
1.1 Σκοπός.....	5
1.2 Αντικείμενο της έρευνας.....	5
1.3 Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	6
1.4 Μεθοδολογία.....	7
1.4.α. Μέθοδος συλλογής στοιχείων.....	7
1.4.β. Ερμηνευτική μέθοδος.....	8
- Υπόθεση εργασίας.....	8
- Συγκρότηση εργασίας και ερμηνευτικά εργαλεία.....	8
- Ερευνητικά ερωτήματα.....	9
2. ΕΥΡΗΜΑΤΑ.....	10
2.1 Εισαγωγικά.....	10
2.1.1. Ορισμός του αίθριου , η γεωμετρία και η λειτουργία του.....	10
2.1.2. Σύντομη αναδρομή και προέλευση.....	13
2.1.3. Η αρχιτεκτονική του αιθρίου και συναντήσεις.....	15
2.1.4. Ιδιαίτεροι συμβολισμοί στην θρησκευτική αρχιτεκτονική.....	20
Αίθριο, λειτουργικοί και λατρευτικοί σκοποί.....	28
2.2 Ναοί που χρησιμοποιούν την περί αιθρίου διάταξη στις περιπτώσεις του Χριστιανισμού και του Ισλάμ.....	28
2.2.1 Χριστιανισμός.....	28
- Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη.....	30
- Ναός της Γεννήσεως στην Βηθλεέμ.....	36
- Βασιλική Αγίου Πέτρου στη Ρώμη.....	40
2.2.2 Ισλάμ.....	46
- Τέμενος Σουλεϊμανιγιέ στην Κωνσταντινούπολη.....	47
- Τέμενος του Marks Barfield στο Cambridge.....	51
- Τέμενος Παρασκευής στο Ισπαχάν.....	56
3. ΕΡΜΗΝΕΙΑ.....	59
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	61

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	64
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	66
ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ.....	66

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ήδη από την αρχαιότητα, αλλά και μέχρι τη σύγχρονη εποχή το αίθριο αποτελεί μια μορφή προαύλιου χώρου ο οποίος εξυπηρετεί ποικίλες ανάγκες. Οι χωρικές εκφράσεις αυτού του « κενού χώρου » συναντώνται σε κατοικίες, δημόσια κτήρια, τόπους λατρείας, κτήρια εκπαιδευτικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, ακόμη και σε οικοδομικά τετράγωνα υπό την μορφή ακαλύπτων. Αποτελεί ένα μέσο φωτισμού για τους χώρους που το περικλείουν καθώς και ένα οργανωτικό στοιχείο μέσα στο δομημένο του περιβάλλον σώμα. Εκτός αυτού, το σχήμα του, το αυστηρό του όριο, και η θέση του- συνήθως κεντρικά- υποδηλώνουν μια υποσυνείδητη τάση του ανθρώπου για συγκέντρωση σ' αυτό. Κυρίως στις περιπτώσεις των θρησκευτικών κτηρίων, η ενσωμάτωση του συγκεκριμένου χώρου υποδηλώνει πέρα από την λειτουργική, και την συμβολική του αξία.

1.1 Σκοπός

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση του συσχετισμού της περί αιθρίου διάταξης με θρησκευτικούς συμβολισμούς και αντιλήψεις στις δύο μεγαλύτερες θρησκείες, τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ, -δύο θεϊστικές θρησκείες με διαφορετικές πεποιθήσεις - σε μια προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί ο χώρος του αιθρίου ως κοινός παρονομαστής στην ερμηνεία των αρχών που τις διέπει.

1.2 Αντικείμενο της έρευνας

Αντικείμενο της έρευνας αποτελεί το αίθριο και τα γενικά του χαρακτηριστικά, αξιοποιούνται στην συνέχεια παραδείγματα από την αρχαιότητα και την ρωμαϊκή περίοδο στις περιπτώσεις χρήσης της τυπολογίας του αιθρίου .

Αντικείμενο της εργασίας αποτελούν 3 χριστιανικοί ναοί και 3 ισλαμικά μνημεία που διαθέτουν περί αιθρίου διάταξη

Χριστιανικοί ναοί:

- 1) Εκκλησία της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη
- 2) Ο Ναός της Γεννήσεως στην Βηθλεέμ
- 3) Βασιλική Αγίου Πέτρου στη Ρώμη

Ισλαμικά μνημεία:

- 1) Τέμενος Σουλεϊμανιγιέ στην Κωνσταντινούπολη
- 2) Τέμενος του Marks Barfield στο Cambridge
- 3) Τέμενος Παρασκευής στο Ισπαχάν

Η επιλογή των μνημείων που προαναφέρθηκαν έγινε με βάση την σπουδαιότητα των συγκεκριμένων οικοδομημάτων για τον Χριστιανικό και Ισλαμικό κόσμο, αλλά και την παρόμοια τυπολογία του αιθρίου σ' αυτά. Έχουν επιλεγεί ναοί και τεμένη από διαφορετικές τοποθεσίες που δεν αφορούν μόνο μια συγκεκριμένη περιοχή, για ασφαλή συμπεράσματα. Επίσης, συναντάται η περίπτωση μνημείων που δεν βρίσκονται στην <<βάση>> τους γεωγραφικά, όπως στις περιπτώσεις της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη και του τεμένους Marks Barfield στο Cambridge. Οι χριστιανικοί ναοί στη σημερινή τους μορφή δεν έχουν αίθριο- η ανάλυσή τους αφορά προγενέστερη φάση τους με αίθριο - ενώ αντίθετα τα ισλαμικά τεμένη διατηρούν αυτή την διάταξη ακόμα και σήμερα.

1.3 Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Μελετώντας τη διαθέσιμη βιβλιογραφία για τη δομή του αιθρίου στο πλαίσιο της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής, διαπιστώνεται πως οι αναφορές σχετικά με αυτό, συγκαταλέγονται ως επί το πλείστον σε συγγράμματα και άρθρα που αφορούν την κατασκευή των ιερών ποικίλης θρησκευτικής προέλευσης. Επίσης, ορισμένα στοιχεία αναφορικά με τον συγκεκριμένο τύπο αιθρίου, εντοπίζονται σε τόμους γενικής αρχιτεκτονικής που περιέχουν είτε απλές αναφορές είτε εκτενέστερες επισημάνσεις σχετικά με τον ρόλο του αιθρίου στα θρησκευτικά κτίρια. Εκτός αυτού παρατηρείται πως οι περισσότερες σύγχρονες βιβλιογραφικές πηγές, προσανατολίζονται στον βιοκλιματικό σχεδιασμό του αιθρίου και τους αντίστοιχους λειτουργικούς σκοπούς που καλείται να ικανοποιήσει. Η δυσκολία της έρευνας έγκειται στην ανεύρεση των στοιχείων εκείνων που συνδέονται αμιγώς με τη θρησκευτική διάσταση και συμπερίληψη του αιθρίου. Με γνώμονα τα προηγούμενα, η παρούσα εργασία, εκπονήθηκε με τη συλλογή δεδομένων από ποικίλα συγγράμματα, τα οποία αφορούν τη αρχιτεκτονική των κατοικιών και των ιερών και παραδείγματα αυτών. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα κείμενα των:

- Hoepfner, Wolfram, Η ιστορία της κατοικίας 5000π.Χ.-500μ.Χ., μτφ. Τσιριγκάκης Ηλίας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2005
- Raporport, Amos – Δημήτρης Φιλιππίδης, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, Μέλισσα, Αθήνα, 2010
- Bednar, Michael, *The new atrium*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1986.
- Edwards, Brian et al., *Courtyard housing: past, present, and future*, Taylor & Francis, Abingdon, 2006.
- Delvoye, Charles, *Βυζαντινή Τέχνη*, μετάφραση: Μαντώ Παπαδάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2013
- Γούναρης, Γεώργιος, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία – Α' Αρχιτεκτονική*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Δετοράκης, Θεοχάρης, *Αγία Σοφία*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα, 2014.

1.4 Μεθοδολογία

1.4.α. Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, και προκειμένου να αναδειχθεί η θρησκευτική διάσταση και λειτουργία του αιθρίου στη θρησκευτική αρχιτεκτονική, ακολουθείται η εξής μεθοδολογία που περιλαμβάνει :

α) Βιβλιογραφική έρευνα, η οποία εστιάζει σε πηγές που σχετίζονται με την αρχιτεκτονική του αιθρίου γενικότερα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, παραδείγματα χρήσης του σε κατοικίες και τόπους λατρείας από την αρχαιότητα, αλλά και πως αυτή αναπτύχθηκε ανά τους αιώνες στα θρησκευτικά κτίρια. Για την επιλογή των σχετικών με την εργασία συγγραμμάτων, η αναζήτηση πραγματοποιείται με την αξιοποίηση του λήμματος «αίθριο». Ωστόσο, εξ' αιτίας της έλλειψης των πηγών που εστιάζουν στο συγκεκριμένο αντικείμενο, θεωρείται απαραίτητη η αναζήτηση βιβλιογραφίας που αναπτύσσεται σχετικά με ποικίλους τύπους θρησκευτικών κτιρίων, όπως για παράδειγμα η Βασιλική στη χριστιανική αρχιτεκτονική.

Β) Διαδικτυακή έρευνα, με ηλεκτρονικές πηγές που αναφέρονται σε χριστιανικούς ναούς και τεμένη που συμπεριλαμβάνουν στα οικοδομήματά τους τον χώρο του αιθρίου, ώστε να επιβεβαιωθούν και

με παραδείγματα τα χαρακτηριστικά του αίθριου ως θρησκευτικό αρχιτεκτόνημα και να αναδειχθεί ο λειτουργικός, συμβολικός και λατρευτικός του ρόλος.

1.4.β. Ερμηνευτική μέθοδος

- Υπόθεση εργασίας

Για την ερμηνευτική προσέγγιση του αίθριου ως μέρος της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής, αξιοποιούνται οι αναφορές που υπάρχουν ήδη από την αρχαιότητα και τη ρωμαϊκή περίοδο, τη βυζαντινή και λιγότερο τη νεότερη. Ως μέσο ερμηνείας και κατανόησης επιλέγεται αρχικά η μελέτη κατοικιών με αυλή κατά την αρχαιότητα. Ο τρόπος αυτός προσέγγισης, σχετίζεται με την άποψη ότι η κατοικία αποτελεί έκφραση της γενικής κοσμοθεωρίας των ανθρώπων¹ και κατ' επέκταση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Διευκολύνεται με αυτόν τον τρόπο, η ανάλυση του αίθριου στο πλαίσιο της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής και καθίστανται ευκολότερα αντιληπτοί οι λόγοι ανοικοδόμησής του στα ιερά κτίρια, χριστιανικά και μη.

Σημειώνεται, επίσης, πως η ερμηνευτική προσέγγιση των οικοδομημάτων αυτών πραγματοποιείται με βάση τις βιβλιογραφικές πηγές που μελετήθηκαν αλλά και την αξιοποίηση θρησκευτικών συμβολισμών, όπως **το κέντρο ή το φως του ιερού**.

- Συγκρότηση εργασίας και ερμηνευτικά εργαλεία

Η συγκρότηση της εργασίας ανάγεται σε δύο μέρη:

Α. Στο πρώτο επιχειρείται η απόδοση των ευρημάτων εκείνων που σχετίζονται με την έννοια του αίθριου, τις ιδιότητες του και την λειτουργία του. Επίσης αναφέρονται παραδείγματα κατά την περίοδο της αρχαιότητας και της ρωμαϊκής περιόδου. Στην συνέχεια, υπογραμμίζεται ο συσχετισμός του με την συμβολική διάσταση της κεντρικότητας του ιερού και πως αυτή εκφράζεται, με ανάλογα παραδείγματα.

¹ Rapoport, Amos – Δημήτρης Φιλιππίδης, Ανώδυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες, Μέλισσα, Αθήνα, 2010, σελ. 55

Β. το δεύτερο μέρος της εργασίας ασχολείται με περιπτώσεις της χριστιανικής και μουσουλμανικής θρησκείας, που εντάσσουν το αίθριο στην αρχιτεκτονική τους, την περιγραφή των αρχιτεκτονικών τους στοιχείων και την ιδιαίτερη χρήση του συμβολισμού σε αυτά.

Συγκεκριμένα αναλύονται :

Τρεις χριστιανικοί ναοί:

- 1) Εκκλησία της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη
- 2) Ναός της Γεννήσεως στην Βηθλεέμ
- 3) Βασιλική Αγίου Πέτρου στη Ρώμη

Και τρία ισλαμικά μνημεία:

- 1) Τέμενος Σουλεϊμανιγιέ στην Κωνσταντινούπολη
- 2) Τέμενος του Marks Barfield στο Cambridge
- 3) Τέμενος Παρασκευής στο Ισπαχάν

Όσον αφορά τα τεμένη και τους ναούς που εντάσσονται στο δεύτερο μέρος της εργασίας, σχετίζονται με την παρουσία του αίθριου σε αυτά και τον βαθμό της σύνδεσής τους με τους λειτουργικούς και λατρευτικούς σκοπούς που αναφέρονται στο πρώτο μέρος.

- Ερευνητικά ερωτήματα

Όσον αφορά τα ερωτήματα που προκύπτουν κατά τη μελέτη του θέματος της προκείμενης εργασίας, αυτά αφορούν τη σύνδεση των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών του αίθριου με την ικανοποίηση των λειτουργικών και λατρευτικών του σκοπών. Τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία θα αναπτυχθούν είναι τα εξής:

- Ο τρόπος κατασκευής του αίθριου, όπως αυτός παρατηρείται στα θρησκευτικά κτίρια, αντικατοπτρίζει την ανάγκη ικανοποίησης λατρευτικών σκοπών;

- Το αίθριο στη θρησκευτική αρχιτεκτονική εξυπηρετεί πρακτικούς σκοπούς;
- Οι λατρευτικοί και λειτουργικοί σκοποί του αίθριου, ικανοποιούνται και σε κτίρια άλλων θρησκειών, πέραν των χριστιανικών;
- Πώς συσχετίζονται οι ιδιαίτεροι συμβολισμοί με τη μορφή του αίθριου στην εκάστοτε θρησκεία;
- Επιτυγχάνεται η αξία των συμβόλων μέσω της αρχιτεκτονικής του;

2. ΕΥΡΗΜΑΤΑ

2.1 Εισαγωγικά

2.1.1. Ορισμός του αίθριου , η γεωμετρία και η λειτουργία του

Ο όρος «αίθριο» προέρχεται ετυμολογικά από το αρχαίο ρήμα «αίθω», το οποίο ερμηνεύεται ως «ανάβω» ή «φλέγω». Σε συνάρτηση αυτού του ρήματος, δημιουργήθηκε το επίθετο «αίθριος» που αποσαφηνίζεται ως «λαμπερός», «φωτεινός» ή «ξάστερος»².

Σύμφωνα με την παραπάνω εννοιολόγηση του όρου, συμπεραίνεται πως το αίθριο αφορά τον ανοιχτό χώρο, ο οποίος δεν διαθέτει στέγη. Επιπλέον, σύμφωνα με όσα αναφέρονται στον Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό (Γ.Ο.Κ), το αίθριο παραπέμπει στον μη στεγασμένο χώρο ενός οικοδομήματος, του οποίου οι πλευρές περιβάλλονται από το κτίριο. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια μορφή εσωτερικής αυλής, η οποία θεωρείται ως κενός χώρος έναντι του αντίστοιχου πλήρους χώρου που είναι το κτίριο. Συνήθως το αίθριο παρατηρείται στην πιο περιοπτη θέση του οικοδομήματος³.

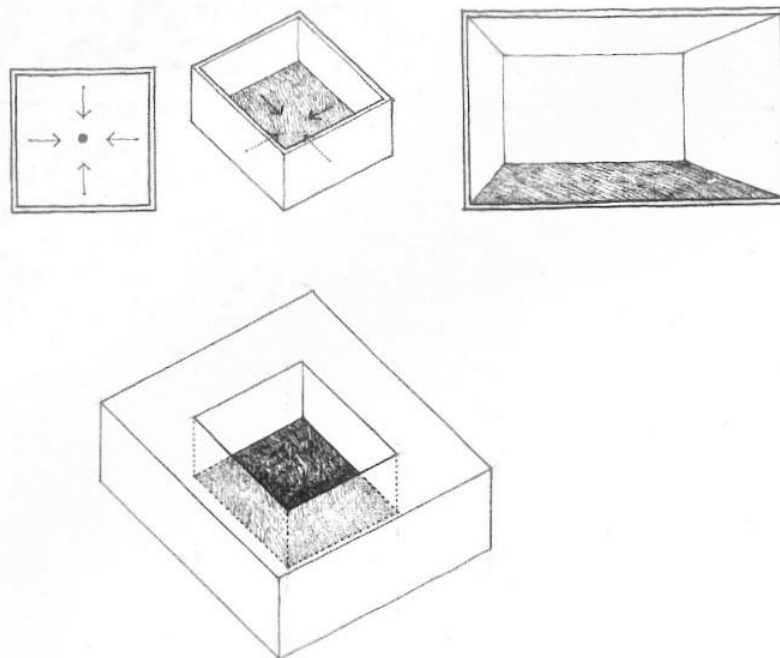
Σημειώνεται πως, φαίνεται να επικρατεί σύγχυση αναφορικά με τον όρο «αίθριο» και την έννοια που τον περιβάλλει, δεδομένου πως στη βιβλιογραφία δεν εντοπίζεται ακριβής ερμηνεία. Η προσέγγιση του όρου αυτού έχει κατά κύριο λόγο πραγματοποιηθεί σε σχέση με την αρχιτεκτονική του διάσταση, η οποία παραπέμπει στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και τη δημιουργία του ανοιχτού αίθριου. Από την άλλη

² Μπαμπινιώτης, Γεώργιος, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 1998, σελ.87.

³ Bednar, Michael, *The new atrium*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1986, σελ. 63.; Edwards, Brian et al., *Courtyard housing: past, present, and future*, Taylor & Francis, Abingdon, 2006, σελ.12.

πλευρά, γίνεται λόγος και για τις σύγχρονες μορφές που κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες ωστόσο αναφέρονται με όρους, όπως «εσωτερική αυλή», «γαλαρία», «στοά», «κιόσκι» (pavillion). Επιπρόσθετα, υπάρχουν και αναφορές στις οποίες ο όρος «αίθριο», ερμηνεύεται ως ο κλειστός εσωτερικός χώρος ο οποίος καλύπτεται από γυάλινη οροφή⁴.

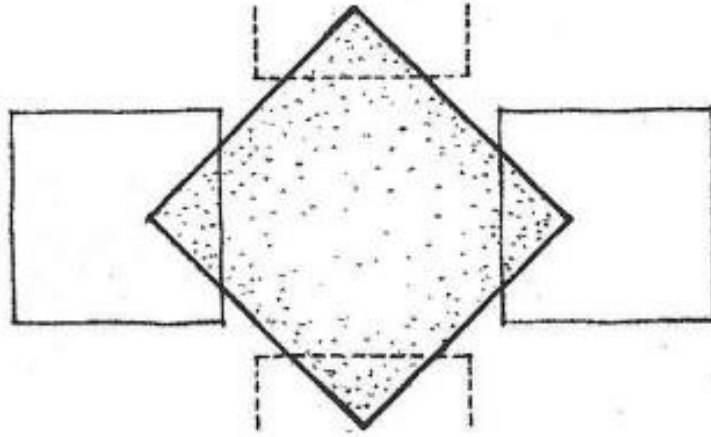
Μελετώντας **την γεωμετρία** του συγκεκριμένου χώρου, διαπιστώνεται ότι τα αίθρια μπορεί να πάρουν την μορφή διαφόρων σχημάτων όπως τετράγωνα, κυκλικά, τριγωνικά ,κ.α. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας αναλύονται περιπτώσεις με ορθογώνια και τετράγωνα αίθρια, και έτσι θα αναφερθεί συγκεκριμένα αυτού του είδους η γεωμετρία. Τα αίθρια με τετράγωνο σχήμα αποτελούν καθαρά προσδιορισμένους χώρους , οι οποίοι έχουν την ιδιότητα - εφόσον είναι αρκετά μεγάλοι σε μέγεθος - ως ενδιάμεσοι να οργανώνουν τους χώρους, που το περιβάλλουν, και να δίνουν έμφαση σε ένα οπτικό πεδίο. Συνήθως η μετάβαση από το αίθριο στους γύρω χώρους επιτυγχάνεται μέσω των στοών οι οποίες συμβάλλουν στην διοχέτευση της κίνησης και τελικά στην ενεργοποίηση του κεντρικού χώρου (εικ. 1,2,3)⁵. Επειδή βρίσκεται σε κέντρο, διευκολύνει τον προσανατολισμό στους χώρους του κτιρίου, ενώ ταυτόχρονα προσδίδει μία χωρική συνοχή.

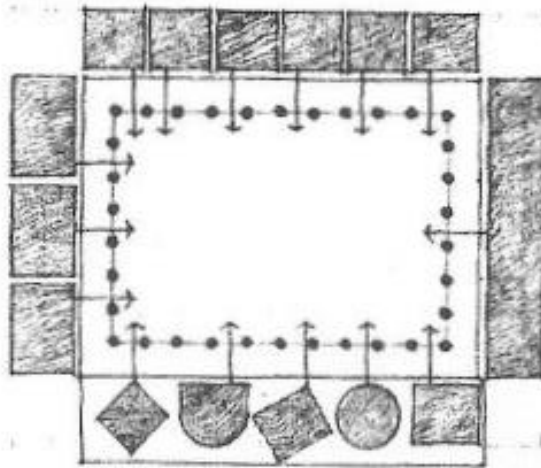
Εικόνα 1: Έμφαση σε ένα οπτικό πεδίο, αυστηρή περίκλειση

⁴ Bednar, ο.π., σελ. 5-6.

⁵ Ching, Francis D.K., *ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, Μορφή, Χώρος & Διάταξη*, επιμέλεια ; Βασίλης Γεωργιάννης Β' Έκδοση, Ιων, 2006, σελ. 152-153, 186

Εικόνα 2: Κεντρικός πυρήνας οργάνωσης

Εικόνα 3: Ενεργοποίηση κεντρικού χώρου μέσω των στοών

Σχετικά με τη χρησιμότητα του αίθριου, αυτή συνίσταται κατά κύριο λόγο στη φιλοξενία των χρηστών του για ορισμένο σκοπό, όπως για παράδειγμα η υποδοχή των επισκεπτών ή η διεξαγωγή μιας έκθεσης. Επίσης, σε αρκετά κτίρια εξυπηρετεί κοινωνικούς ή εκπαιδευτικούς σκοπούς. Στη σύγχρονη εκδοχή του, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που αξιοποιείται για να μεταβάλλει ή να διακινήσει τη φυσική ροή της

ενέργειας. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να τονιστεί πως, σε κάθε περίπτωση, ο ρόλος του είναι πρωτίστως οργανωτικός. Η αξία του στην αρχιτεκτονική αφορά ως επί το πλείστον τη διαμόρφωση ενός δυναμικού εσωτερικού χώρου, ικανού να ανταποκριθεί στις ανάγκες ηλιασμού και αερισμού του κτιρίου⁶. Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να επισημανθεί πως το αίθριο έλαβε σταδιακά και βιοκλιματικό ρόλο. Η λειτουργία αυτή σχετίζεται με τη συμπερίληψη τόσο της βλάστησης όσο και του υγρού στοιχείου κοντά στο οικοδόμημα, με αποτέλεσμα την ενίσχυση της βιοκλιματικής σημασίας του αίθριου, και άρα τη θετική επίδρασή του στο μικροκλίμα⁷.

2.1.2. Σύντομη αναδρομή και προέλευση

Η δομή της κατοικίας με εσωτερικό ανοιχτό αίθριο, παρατηρείται ήδη από τη Νεολιθική εποχή. Η αρχιτεκτονική της περιόδου εκείνης που συμπίπτει με την κατασκευή του αίθριου, συνδέεται με τον σχεδιασμό ενός χώρου που εδραζόταν στο εσωτερικό της κάτοψης και δεν ήταν καλυμμένος, ενώ λειτουργούσε προστατευτικά για το κείμενο περιβάλλον όσον αφορά τα εξωτερικά ερεθίσματα (καιρικές συνθήκες, άνθρωποι, ζώα)⁸.

Η χρονολόγηση των προαναφερόμενων κατασκευών ανάγεται, σύμφωνα και με τις διαπιστώσεις που συνάγονται από τις αρχαιολογικές ανασκαφές, περίπου 5000 χρόνια πριν, ενώ δεν περιορίζονται σε κάποιο γεωγραφικό πλαίσιο. Παρόλα αυτά, οι ιστορικοί δεν διαθέτουν επαρκή δεδομένα για την πηγή προέλευσης των πρώτων οικοδομημάτων αυτής της μορφής. Ενδεχομένως οι απαρχές των κατοικιών με εσωτερική αυλή να αφορούν είτε περιστασιακές κατασκηνώσεις νομαδικών πληθυσμών είτε οικίες με περίφραξη που δημιουργήσαν πρώιμες αγροτικές κοινότητες⁹.

Στους κύριους παράγοντες που συνετέλεσαν καθοριστικά στον σχεδιασμό και την πρόοδο της τυπολογίας των οικοδομημάτων με αίθριο, συγκαταλέγονται η θρησκεία, η παράδοση και οι καθημερινές συνήθειες των ανθρώπων. Επιπλέον, πέραν των στοιχείων του πολιτισμού που λειτούργησαν επιδραστικά στην αρχιτεκτονική των κύριων κτιρίων που χρησιμοποιούνταν από την εκάστοτε κοινότητα,

⁶ Bednar, ο.π., σελ. 5.

⁷ Bednar, ο.π., σελ. 63 ; Edwards et al., ο.π., σελ. 12.

⁸ Edwards et al., ο.π., σελ. 12-14.

⁹ Hinrichs, Craig, The courtyard as dwelling, Center for environmental design Research, University of California at Berkeley, Berkeley, 1989, σελ. 16.

σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν ανά περίοδο και ανά περιοχή, τα ιδιαίτερα γεωμορφολογικά στοιχεία και οι κλιματολογικές συνθήκες¹⁰.

Ακόμη, η σταδιακή υιοθέτηση του αστικού τρόπου ζωής, είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της ιδιωτικότητας αλλά και των διαθέσιμων εκτάσεων. Κατά συνέπεια, δημιουργήθηκε η ανάγκη διαμόρφωσης μιας μορφής εσωτερικής αίθριας αυλής, η οποία αξιοποιούνταν κυρίως χρηστικά από τους ιδιοκτήτες της κατοικίας. Επιπλέον, ήδη από την αρχαιότητα, οι άνθρωποι βίωσαν την ανάγκη να επωφεληθούν από ορισμένες κλιματικές συνθήκες. Ειδικότερα, η κατασκευή μιας εσωτερικής αυλής είχε το πλεονέκτημα να προσφέρει ορισμένες ανέσεις, όπως φυσικό φως και αερισμό, προστασία από ακραίες καιρικές συνθήκες, διατήρηση του δροσερού κλίματος κατά τους θερινούς μήνες και ηρεμία, δεδομένου πως αποτελούσε υπαίθριο χώρο ιδιωτικής χρήσης. Με αυτό τον τρόπο, η δομή του αίθριου και η συμπερίληψή του σε μια κατοικία ή ένα μεγαλύτερο κτίριο, συνέβαλλε στην ισορροπία μεταξύ των περιβαλλοντικών περιορισμών της περιοχής, των κοινωνικών και πολιτικών αναγκών που συναντάται σε μια κοινότητα και των οικονομικών συνθηκών που αφορούσαν τους ιδιοκτήτες της εκάστοτε κατοικίας¹¹.

Επομένως, η σημασία του αίθριου, δεν περιορίζεται απλώς στην αρχιτεκτονική του διάταξη, αλλά συνυφαίνεται με τις συνήθειες των ανθρώπων ήδη από την αρχαιότητα. Συγκεκριμένα, γύρω από τον χώρο του αίθριου ανέκαθεν οι άνθρωποι ικανοποιούσαν τις επιμέρους λειτουργίες της ζωής τους, οι οποίες σχετίζονταν με την ανάγκη για συνέυρεση και κοινωνικότητα. Η αυλή συνιστούσε πάντοτε ένα από τα βασικότερα συνθετικά μοτίβα της αρχιτεκτονικής και μια εστία μέσω της οποίας οι άνθρωποι βίωναν το αίσθημα της ασφάλειας και της ηρεμίας να μεταφέρεται και στο εσωτερικό της οικίας. Επιπλέον, η σημαντικότητα του αίθριου στην αρχιτεκτονική είναι μεγάλη, δεδομένου πως αφορά ένα διαχρονικό στοιχείο στον σχεδιασμό, ικανό να προσδώσει χαρακτήρα τόσο στον χώρο όσο και στους ανθρώπους. Η άποψη του Max Sorre σχετικά με τον όρο 'genre de vie' (τρόπο ζωής), που αφορά όλους εκείνους τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που επηρεάζουν την μορφή, έρχεται εδώ να επιβεβαιώσει την παραπάνω διαπίστωση¹².

¹⁰ Ο.π., σελ. 16.

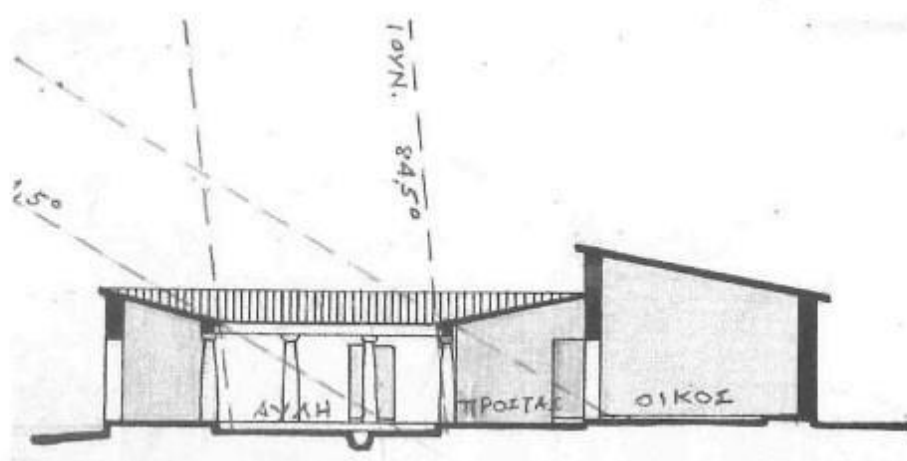
¹¹ Ο.π., σελ. 16-17.

¹² Rapoport, ό.π., σελ. 71-72

2.1.3. Η αρχιτεκτονική του αίθριου και συναντήσεις

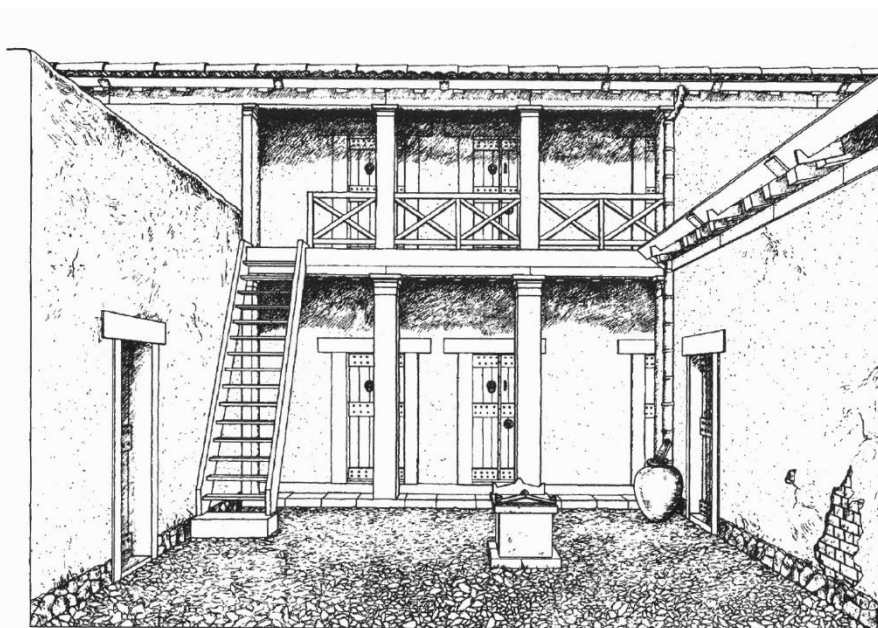
Το αίθριο αποτελεί μια μορφή εσωτερικής αυλής, η οποία στην αρχιτεκτονική ερμηνεύεται ως ο ελεύθερος χώρος που εντοπίζεται στο πλαίσιο ενός κτιρίου. Όπως επισημαίνεται παραπάνω, δεν υπάρχουν ορισμένες προδιαγραφές σχετικά με το σχήμα του αίθριου.

Επίσης, αποτελεί ένα τυπολογικό μοτίβο της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, το οποίο υιοθετήθηκε ήδη από την αρχαιότητα. Για παράδειγμα, τα ευρήματα που παραπέμπουν στην κλασική και υστεροκλασική περίοδο κατά την αρχαιότητα, μαρτυρούν την ύπαρξη εσωστρεφών κτιρίων και ιδιαίτερα οικιών με κατεύθυνση προς τον νότο (εικ.4), μέσα στις οποίες εδραζόταν το αίθριο όπως οι περιπτώσεις των σπιτιών της Ολύνθου (εικ. 5,6) και της Πριήνης¹³. Μάλιστα, ο χώρος αυτός αποτελούσε το μοναδικό σημείο της οικίας, από όπου λάμβαναν φως τα κλειστά δωμάτια. Στην περίπτωση αυτή, το αίθριο είναι συνυφασμένο με την ιδιωτικότητα. Ουσιαστικά, αυτό το είδος της εσωτερικής αυλής συνιστούσε το κύριο δομικό στοιχείο κάθε οικίας. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, μαζί με αυτό παρατηρείται και η ύπαρξη περιστυλίου ή στοάς, που δημιουργούσε έναν ημιυπαίθριο χώρο ο οποίος συνέδεε το αίθριο με τα δωμάτια.

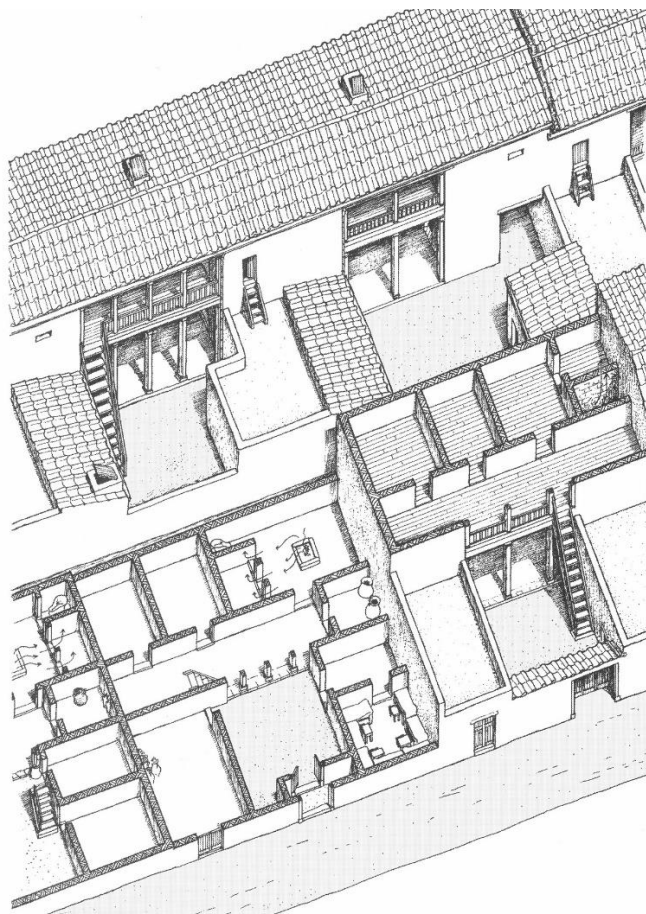

Εικόνα 4: Οικία υστεροκλασικής περιόδου- βιοκλιματική μελέτη

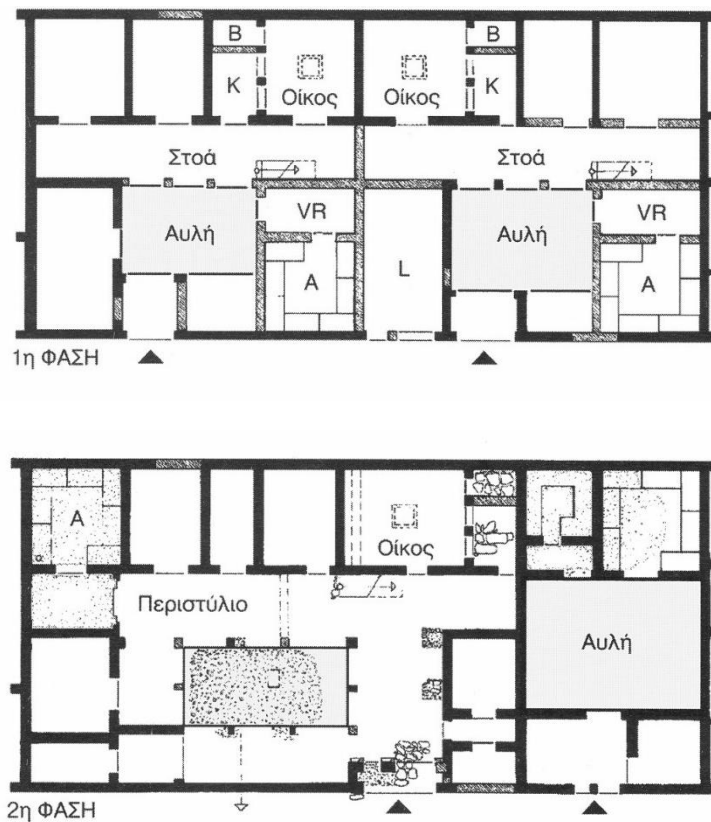
¹³Hoepfner, Wolfram, Η ιστορία της κατοικίας 5000π.Χ.-500μ.Χ, μτφ. Τσιριγκάκης Ηλίας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 283,

Εικόνα 5: Εσωτερική αυλή οικίας στην Όλυνθο με τον βωμό του θεού που λατρευόταν από την οικογένεια

Εικόνα 6 : Τρισδιάστατη απεικόνιση οικιών στην Όλυνθο με τις εσωτερικές τους

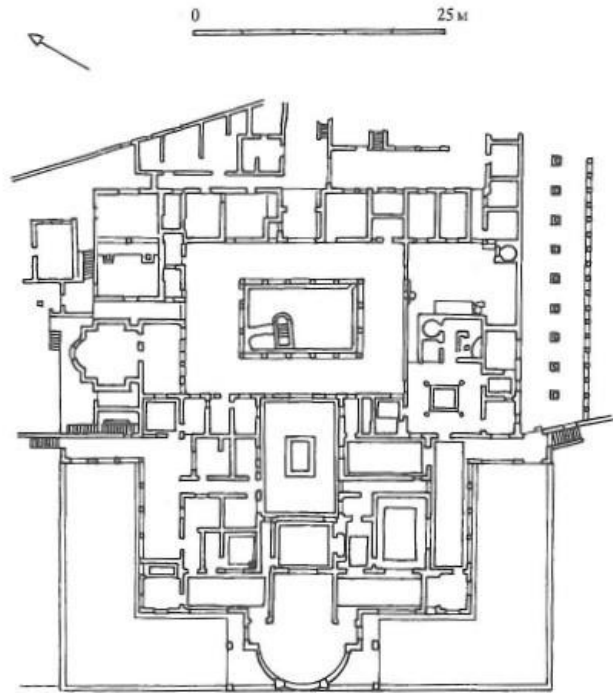
Εικόνα 7: Εξέλιξη στην κατοικία της Ολύνθου - από την απλή αυλή στην αυλή με περιστύλιο

Το συναντάμε επίσης στα ρωμαϊκά κτίσματα και μεταγενέστερα στη χριστιανική βασιλική. Η διαφορά του συγκριτικά με την ελληνική οικία, εντοπίζεται στο γεγονός ότι ο προαύλιος χώρος στην ρωμαϊκή ήταν στεγασμένος και αναφέρεται πως υπήρχε μία οπή στο κέντρο η οποία επέτρεπε την διακίνηση φωτός και αέρα, καθώς και την απορροή των υδάτων, συμβάλλοντας θετικά στο μικροκλίμα της κατασκευής¹⁴. Ο όρος ρωμαϊκό «atrium» προκύπτει από το λήμμα «ater», που σημαίνει μαύρος, εξαιτίας του χρώματος που έπαιρναν τα δοκάρια της στέγης από την εστίας που βρίσκονταν στο atrium¹⁵. Με την αυξανόμενη πολυπλοκότητα του domus, -δηλαδή της πιο ευρύχωρης κατοικίας- η κουζίνα και η εστία μεταφέρθηκαν σε άλλες θέσεις και το αίθριο ξεκίνησε να λειτουργεί ως επίσημη αίθουσα υποδοχής και ως το επίσημο κέντρο της οικογενειακής ζωής. Μέχρι το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μια ή περισσότερες αυλές με κιονοστοιχίες προστέθηκαν στα μεγαλύτερα σπίτια,

¹⁴ Delvoye, Charles, *Βυζαντινή Τέχνη*, μετάφραση: Μαντώ Παπαδάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2013, σελ.284-285.

¹⁵ Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, Α' Τόμος, Συμμετρία, Αθήνα, 1999, σελ.430

αφαιρώντας από το αίθριο τα τελευταία υπολείμματα της οικογενειακής ζωής. Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, το αίθριο φιλοξενούσε τον βωμό των θεών που λάτρευε η οικογένεια¹⁶. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των σπιτιών της Πομπηίας.

Εικόνα 8: Κάτοψη της βίλλας των Μυστηρίων, με περίστυλη αυλή, Πομπηία

Εικόνα 9: Η περίστυλη αυλή στη βίλλα του Διομήδη, Πομπηία

¹⁶ Delvoye, ο.π., σελ. 275.

Εικόνα 10: το ρωμαϊκό atrium, με το βωμό και τη δεξαμενή νερού στο κέντρο, Πομπηία,

Εικόνα 11: Αυλή με περιστύλιο και δεξαμενή για την απορροή των υδάτων μέσω της κλίσης της στέγης, Πομπηία ,

2.1.4. Ιδιαίτεροι συμβολισμοί στην θρησκευτική αρχιτεκτονική

Το ιερό υπήρξε ανέκαθεν ένας τόπος στον οποίο οι άνθρωποι απέδιδαν μεγάλη σημασία, καθώς ανεξαρτήτως της θρησκείας τους, διακατέχονταν από την πεποίθηση πως εκεί «κατοικούσε» η ανώτερη δύναμη στην οποία πίστευαν. Επιπλέον, ήταν βέβαιοι πως μέσα από την επίσκεψη των ιερών αυτών χώρων και την εκτέλεση των τελετουργικών που άρμοζε στη θρησκεία τους, επικοινωνούσαν με άμεσο τρόπο με τον θεό τους. Είναι γεγονός πως, η οπτική αυτή ισχύει μέχρι και σήμερα και αφορά ένα σύνολο θρησκειών. Επίσης, δεν μπορεί να παραβλεφθεί και η οπτική των θρησκευτικών αρχόντων, οι οποίοι αντιλήφθηκαν πως η θεσμοθέτηση ενός σταθερού τόπου λατρείας, θα εξυπηρετούσε σημαντικά στη χειραγώγηση των πιστών και τη μεταλαμπάδευση των πεποιθήσεών τους, ακόμη και προς όφελος τους. Ακόμη, οι επικεφαλές των θρησκειών σύντομα συνειδητοποίησαν πως τα σύμβολα λειτουργούσαν υπέρ της διάδοσης των αντίστοιχων ιδεών και, σε πολλές περιπτώσεις, επέφεραν σημαντικά αποτελέσματα, όπως την προσέλκυση ή τη διατήρηση του αριθμού των πιστών.

Όσον αφορά τη λειτουργία του αίθριου, τα παραπάνω θα μπορούσαν να έχουν ισχύ, ειδικά αν αναλογιστεί κάποιος τη διάταξη και τη χρήση αυτού του χώρου. Ας μην παραβλεφθεί πως, η φωτεινότητα που αναδύεται από τον συγκεκριμένο κτιριακό τόπο, λειτουργεί και συμβολικά, δεδομένου πως ανέκαθεν το φως συνδέθηκε με ποικίλες θρησκείες.

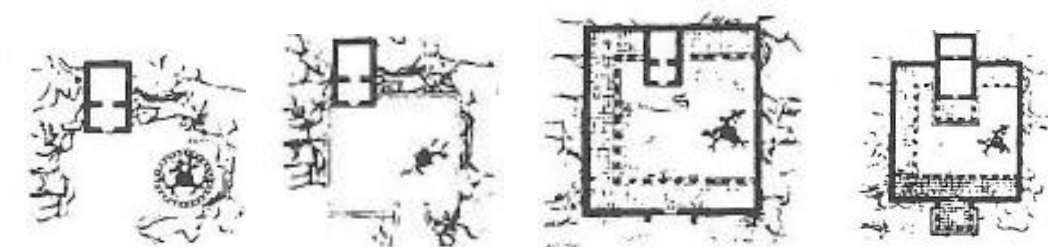
Υπό αυτό το πρίσμα, είναι ωφέλιμο να εξαχθεί συμπέρασμα σχετικά με τον βαθμό επίτευξης των θρησκευτικών σκοπών, πέραν της αρχιτεκτονικής αναγκαιότητας του αίθριου. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη της αρχιτεκτονικής του και η σύνδεσή του με διάφορες ιστορικές περιόδους, συντελεί στη συναγωγή ασφαλών διαπιστώσεων.

Στη θρησκευτική αρχιτεκτονική, **το κέντρο** χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερο **συμβολισμό** όσον αφορά τη χωρική διάσταση και έκφραση του ιερού, δεδομένου πως σε αυτό συναρτώνται έννοιες που σχετίζονται με το κέντρο του σύμπαντος ή τη σύνδεση μεταξύ του υλικού και άυλου κόσμου. Σε πολλές περιπτώσεις, η κεντρικότητα των ιερών συνδέεται άρρηκτα με την αναπαράσταση του κόσμου και με τον συμβολισμό του κύκλου. Ουσιαστικά, ο κύκλος ερμηνεύεται ως μια πλήρης ενότητα και ως ένα όριο μεταξύ των σημείων που βρίσκονται στο εσωτερικό και το εξωτερικό του και συμβολίζουν το ιερό και το ανίερο αντίστοιχα¹⁷.

¹⁷ Λάββας, Γεώργιος, *Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002. σελ. 220-221

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί και **η σχέση του αίθριου με την κεντρικότητα του ιερού**. Η ετυμολογία του όρου «τέμενος», ο οποίος χρησιμοποιείται ώστε να παραπέμψει στον ιερό χώρο, προέρχεται από το ρήμα «τέμνω», και στην πραγματικότητα αναφέρεται σε έναν απομονωμένο χώρο και μια ορισμένη περιοχή που διακρίνει τον ναό από το μη ιερό. Προκειμένου να ικανοποιηθεί αυτός ο σκοπός, ο χώρος καθγιαζόταν μέσω συγκεκριμένου τελετουργικού, ενώ παράλληλα διαμορφωνόταν και περίβολος γύρω από τον εκάστοτε λατρευτικό χώρο. Γύρω από το ιερό δημιουργούνταν φράχτης, τοίχος ή πέτρινος κύκλος, κατασκευές συνήθεις στη θρησκευτική αρχιτεκτονική της αρχαιότητας. Υπό αυτό το πρίσμα είναι δυνατό να προσεγγιστεί και ο χώρος του αίθριου ο οποίος, όπως ήδη καταγράφηκε, λειτουργούσε και ως τόπος καθγιασμού των πιστών μέσω του τελετουργικού που λάμβανε χώρο σε αυτό και αφορούσε τον **Αγιασμό των υδάτων κατά τα Θεοφάνια**, το πλύσιμο των κατηχουμένων με νερό που έρρεε από τις κρήνες, κ.λπ.¹⁸.

Ενδεικτικό παράδειγμα της **ανάδειξης του συμβολισμού του κέντρου** στη θρησκευτική αρχιτεκτονική της αρχαιότητας, υπήρξε η χωρική οργάνωση του μαντείου της Δωδώνης(εικ.12). Συγκεκριμένα, συγκροτήθηκε έχοντας ως κέντρο μια βελανιδιά, η οποία περιβλήθηκε από έναν ξύλινο φράχτη που μεταγενέστερα έγινε πέτρινος. Αυτό που είναι σημαντικό να επισημανθεί, σχετίζεται με την επιμονή των αρχαίων Ελλήνων αρχιτεκτόνων στην κυκλική διάταξη των ιερών. Ενδεικτικά αναφέρεται και η θόλος των Δελφών(εικ.13), η οποία κατασκευάστηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. Όσον αφορά τον χώρο του μαντείου στην ίδια τοποθεσία, ο ίδιος αποτελεί εμφανές παράδειγμα σχετιζόμενο με τον συμβολισμό του κέντρου, δεδομένου πως εκεί εδραζόταν ο «ομφαλός». Συγκεκριμένα, επρόκειτο για ένα σημείο από λίθο, το οποίο ερμηνευόταν στην ελληνική αρχαιότητα ως το κέντρο της γης. Εκτός των άλλων, θεωρούνταν ως ένα σημείο, όπου συνέκλινε ο κόσμος των θνητών, των θεών και των νεκρών¹⁹.

Εικόνα 12: Η εξέλιξη του τεμένους του Δία, 400 π.Χ.- 200π.Χ., Δωδώνη

¹⁸ Λάββας, ο.π, σελ. 221

¹⁹ Λάββας, ο.π, σελ.78

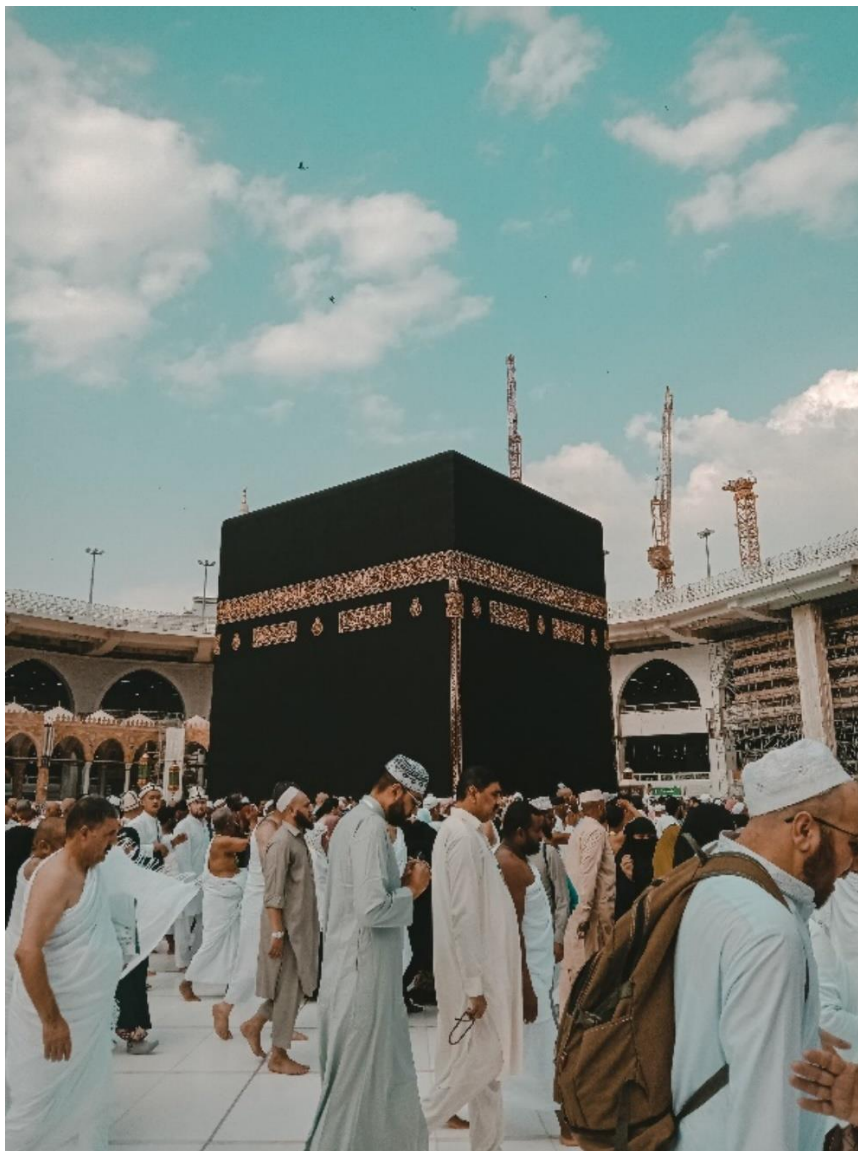
Εικόνα 13: ανάδειξη του συμβολισμού του κέντρου μέσω του κυκλικού σχήματος της Θόλου των Δελφών.

Επίσης, παρατηρείται πως **η έννοια της κεντρικότητας συνδέεται με τους ιερούς λίθους**. Εκτός από το παράδειγμα του μαντείου των Δελφών, άξιο αναφοράς είναι και το τέμενος Μασγίντ αλ-Χαράμ της Μέκκας, της ιερής πόλης του Ισλάμ. Η Καάμπα, στο κέντρο θεωρείται πως θεμελιώθηκε από υπολείμματα μετεωρίτη, στοιχείο που συμβολίζει τον ουράνιο κόσμο(εικ.14,15). Προγενέστερα, στον προϊσλαμικό αραβικό πολιτισμό, ήταν γνωστή η λατρεία ιερών λίθων, γνωστών ως βαίτυλων. Έτσι, παρατηρείται πως, τόσο στον «ομφαλό» όσο και στους βαίτυλους, επιλέγεται συνήθως **η κυκλική διάταξη του ιερού χώρου**²⁰.

Εικόνα 14: προσκύνημα στη Μέκκα, Καάμπα,, ανάδειξη της συμβολικής διάστασης του κέντρου

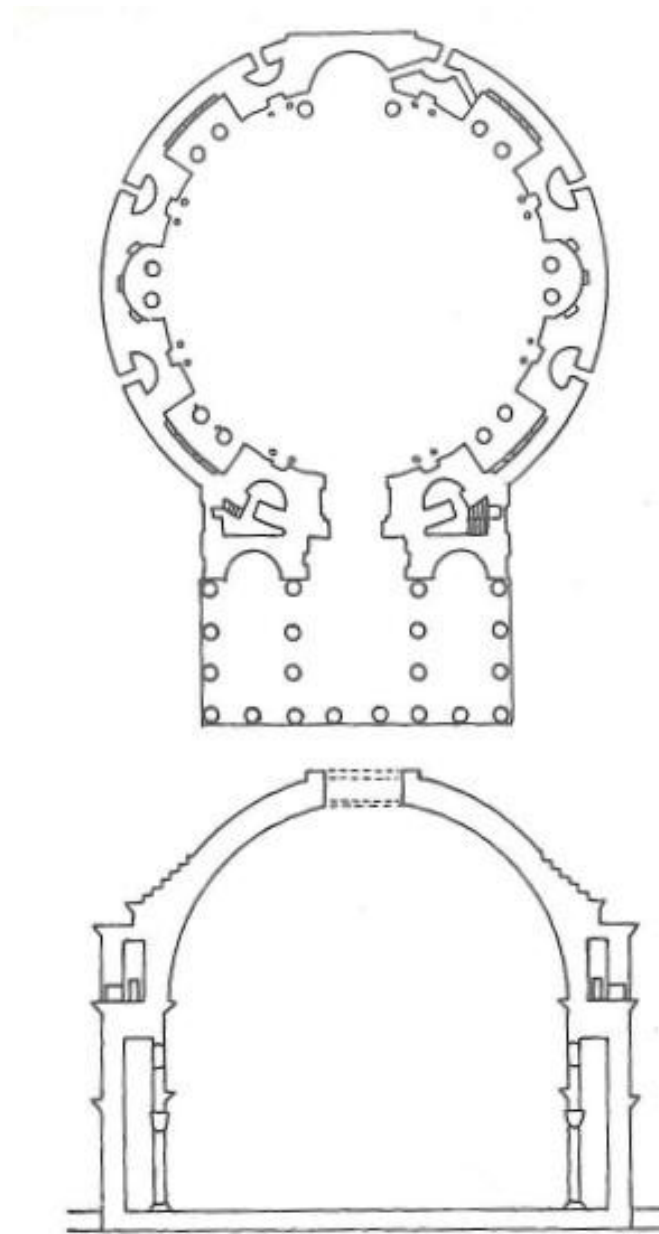
²⁰ Mircea, Eliade, *Πραγματεία πάνω στην ιστορία των θρησκειών*, μετάφραση: Έλση Τσούπη, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα, 1981, σελ. 127-128.

Εικόνα 15: Η Καάμπα, φυλάσσει τον Μαύρο λίθο που συμβολίζει τον ουράνιο κόσμο.

Αντίστοιχα, η συμβολική διάσταση του κύκλου και του κέντρου συναντάται και στη θρησκευτική αρχιτεκτονική της Ρωμαϊκής

Αυτοκρατορίας. Μάλιστα, αναφέρεται πως, το αρχικό πρότυπο της Ρώμης παρέπεμπε στην εικόνα ενός τετραγώνου εγγεγραμμένου σε κύκλο. Κυκλική κάτοψη εντοπίζεται και στο Πάνθεον στη Ρώμη(εικ,16,17), με τον ιερό χώρο να εδράζεται εντός ενός επιβλητικού θόλου μεγάλων διαστάσεων²¹.

Εικόνα 16: Συμβολισμός του κύκλου στο Πάνθεον της Ρώμης. Κάτοψη και τομή

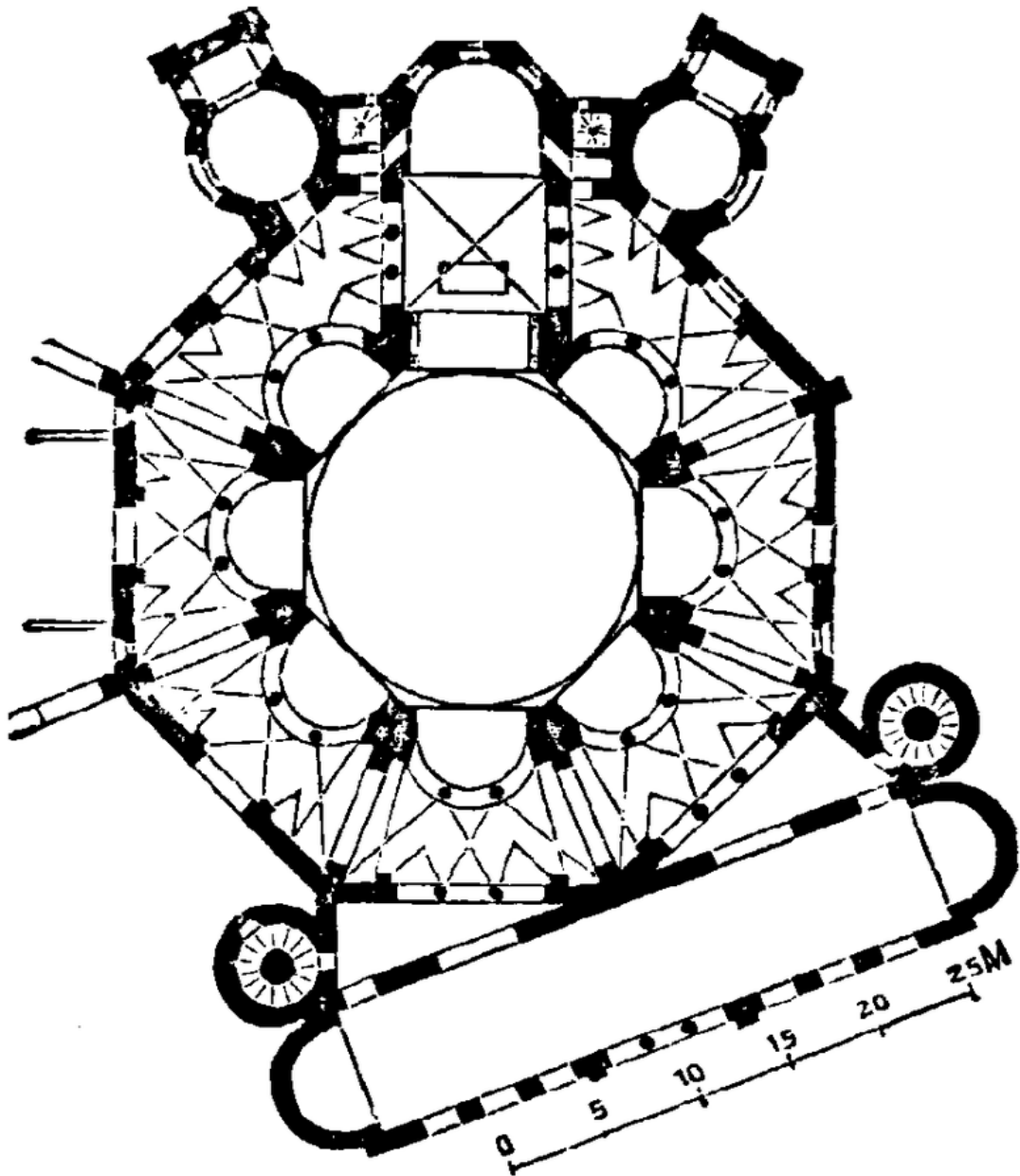
²¹ Watkin, David, Η ιστορία της Δυτικής αρχιτεκτονικής, μτφ. Κουρεμένος Κώστας, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2009 σελ. 72

Εικόνα 17: Πάνθεον , Ρώμη, συμβολική διάσταση του κύκλου και του φωτός

Οι αρχιτεκτονικές αυτές επιλογές των Ρωμαίων και η ανάδειξη του **συμβολισμού του κύκλου ως κέντρο, επηρέασαν αργότερα και τις χριστιανικές κατασκευές**. Κατά τη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου, πέρα από τον ρυθμό της βασιλικής, επιλέχθηκε η περίκεντρη διάταξη των ιερών. Μεταγενέστερα, η κατασκευή ναών, μαρτυρίων και βαπτιστηρίων ακολούθησαν την ίδια διάταξη. Επιπλέον, ανοικοδομήθηκαν και οκταγωνικά κτίρια, με ενδεικτικό παράδειγμα τον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας(εικ.18), ο οποίος αποτελείται αποκλειστικά από πλίνθους. Η κυκλική χωρική διάταξη δεν έπαψε να ακολουθείται και στη ναοδομία του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης και του Μπαρόκ²².

²² Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, Β' Τόμος, Συμμετρία, Αθήνα, 1999, σελ.434.

Εικόνα 18: Κυκλική κάτοψη του ναού του Αγίου Βιταλίου της Ραβέννας.

Όσον αφορά τον χριστιανικό ναό, αυτός συμβολίζει τον ουράνιο χώρο. Ειδικότερα, πρόκειται για τον θρόνο του Θεού, όπου λαμβάνει χώρα η Θεία Λειτουργία με την παρουσία των αγγέλων. Με αυτό τον τρόπο ο ναός, περικλείει την υπερκόσμια χάρη, παρά το γεγονός πως έχει δημιουργηθεί από απτά υλικά. Το οικοδόμημα του ναού περιβάλλεται σε πολλές περιπτώσεις από τον περίβολο, ώστε να διακρίνεται και να προστατεύεται από τον εξωτερικό χώρο. Επιπλέον, ο περίβολος αντικατοπτρίζει την εσωτερική του ανθρώπου. Σε παλαιότερες περιόδους, η διέλευση από το αίθριο, προηγούταν της εισόδου του

πιστού σε αυτόν. Σημειώνεται πως, η είσοδος στο αίθριο επιτυγχανόταν με το μνημειώδες πρόπυλο. Το αίθριο αποτελούσε ουσιαστικά έναν ευχάριστο χώρο έξω από τον ναό, όπου συγκεντρώνονταν οι πιστοί, όπως έχει ήδη καταγραφεί²³.

Αίθριο, λειτουργικοί και λατρευτικοί σκοποί

Πέραν της αισθητικής του αξίας, η σημασία του αιθρίου στην εξυπηρέτηση των λειτουργικών σκοπών, ήταν επίσης μεγάλη. Ήδη από τον 4^ο αιώνα, το αίθριο αποτελούσε το σημείο του ναού, όπου πραγματοποιούνταν το προπαρασκευαστικό στάδιο της Θείας Λειτουργίας, δηλαδή την ακολουθία του Ασματικού Όρθρου. Μετά την ολοκλήρωση του συγκεκριμένου τελετουργικού, ο κλήρος και οι πιστοί πορεύονταν εντός του ναού, ψάλλοντας τον εωθινό ύμνο. Το αίθριο φιλοξενούσε τους κατηχούμενους, τους προσκλαίοντες και τους χαιμαζόμενους, δηλαδή τους ψυχικά πάσχοντες. Ακόμη, στον χώρο αυτό οι πιστοί τοποθετούσαν τις προσφορές τους ²⁴.

Στην περίπτωση του Ισλάμ, η λειτουργία του αιθρίου συνδέεται με την προετοιμασία του πιστού για προσευχή. Για τις θρησκευτικές τελετουργίες το σώμα πρέπει να είναι καθαρό όσο καθαρή είναι και η ψυχή. Τα χέρια πρέπει να πλυθούν μέχρι τους αγκώνες, τα πόδια μέχρι τους αστραγάλους, τα αυτιά, η μύτη, το στόμα πρέπει να ξεπλυθούν και τα μαλλιά πρέπει να βραχούν.

2.2 Ναοί που χρησιμοποιούν την περί αιθρίου διάταξη στις περιπτώσεις του Χριστιανισμού και του Ισλάμ

2.2.1 Χριστιανισμός

Ήδη από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, η ύπαρξη και η λειτουργία ενός αιθρίου στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης, θεωρούνταν φυσιολογική και αυτονόητη. Ειδικότερα, πρόκειται για μια αυλή που περιβάλλεται από στοές στις τέσσερις ή τρεις πλευρές του. Ουσιαστικά, εδράζεται μεταξύ του ναού και του δρόμου ή των οδών που περικλείουν το εκκλησιαστικό συγκρότημα. Η είσοδος στο αίθριο πραγματοποιούνταν από το επιβλητικό πρόπυλο²⁵.

²³ Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, Β' Τόμος, Συμμετρία, Αθήνα, 1999, σελ.42

²⁴ Γούναρης, Γεώργιος, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία – Α' Αρχιτεκτονική*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 98

²⁵ Delvoye, ο.π.

Στον ρυθμό της βασιλικής, το αίθριο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος. Συχνά στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως «αυλή», «τετράστοον», «ύπαιθρον», «μεσαύλιον» ή «atrium»²⁶. Ουσιαστικά πρόκειται για μια αυλή με τέσσερις πλευρές, γύρω από την οποία εδράζονταν στοές. Όσον αφορά τις στοές, ήταν αναγκαίες για την προστασία των πιστών από τις εκάστοτε καιρικές συνθήκες. Σημειώνεται πως, οι αναφορές σχετικά με τους πρώτους χριστιανικούς ναούς, επισημαίνουν την ύπαρξη τεσσάρων στοών, με κλίση προς το εσωτερικό του αίθριου²⁷.

Ωστόσο, τους δύο επόμενους αιώνες, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Μ. Ασία, η ανατολική στοά καταργήθηκε και στο σημείο αυτό τοποθετήθηκε ο νάρθηκας. Σχετικά με το σχήμα των στοών, παρατηρείται πως αποτελούσαν ευθύγραμμους και ισόγειους χώρους. Σε πολλές περιπτώσεις, υπήρχε και όροφος. Η κάλυψη των στοών επιτυγχανόταν με μονοκλινείς στέγες από ξύλο, οι οποίες έτειναν προς το εσωτερικό της αυλής, με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι εφικτή η εναπόθεση των βρόχινων υδάτων σε δεξαμενή που βρισκόταν κάτω από την αυλή, γνωστή ως «κινστέρνα». Στο πίσω μέρος των στοών εδράζονταν βοηθητικοί χώροι, οι οποίοι λειτουργούσαν είτε ως σκευοφυλάκια είτε ως δωμάτια των διακόνων. Οι στοές διευκόλυναν την πρόσβαση στους προαναφερθέντες χώρους²⁸.

Η χωρική τοποθέτηση του αίθριου έγκειτο στη δυτική πλευρά του ναού, και ως επί το πλείστον στο πιο στενό τμήμα αυτού. Με αυτό επιτυγχανόταν η απομόνωση του χώρου εντός του οποίου λάμβανε χώρα η λατρεία. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση συνιστούσε και έναν μεγαλοπρεπή προθάλαμο. Επιπλέον, το δάπεδο της αυλής του αίθριου, εφόσον δεν παρέμενε άστρωτο, καλυπτόταν από πλάκες μαρμάρου. Σχετικά με το δάπεδο των στοών, αναφέρεται πως τύγχανε υψηλότερο των υπολοίπων του αίθριου, ενώ πάντοτε ήταν στρωμένο είτε με πλάκες είτε με ψηφιδωτά ή με μεγάλους πλίνθους²⁹.

Ορισμένοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς, αναφερόμενοι στο αίθριο των ναών, κάνουν λόγο για την ύπαρξη ημικυκλικών κογχών ή αλλιώς εξεδρών, οι οποίες αξιοποιούνταν ως χώροι που φιλοξενούσαν τον επίσκοπο όσο διαρκούσε η λειτουργία των κατηχουμένων ή χρησίμευε για την αλλαγή των ενδυμάτων του. Σημειώνεται πως, μεταγενέστερα, οι κόγχες αυτές μεταφέρθηκαν στον νάρθηκα και συγκεκριμένα στις στενές του πλευρές³⁰.

²⁶ Ιωαννίδης, Ιωάννης, *Ποιοτικές ανασκοπήσεις και επισημάνσεις στην πορεία, στις δυνατότητες και στα προβλήματα των ξύλινων δομικών κατασκευών*, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 33.; Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, εκδ. Συμμετρία, 2 Αθήνα, 1999 σελ.41

²⁷ Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τόμος Β, Συμμετρία, Αθήνα, 1994, σελ. 42

²⁸ Ιωαννίδης, ο.π., σελ. 33-34.

²⁹ Ιωαννίδης, ο.π.

³⁰ Ιωαννίδης, ο.π., σελ.40.

Η χρησιμότητα του αίθριου στη χριστιανική αρχιτεκτονική, εκτός των άλλων, έγκειται στην απομάκρυνση του ναού από τον θόρυβο του δρόμου. Λειτουργούσε επίσης και ως προθάλαμος για τη συγκέντρωση, την εσωτερική προετοιμασία και τις τελετουργικές πλύσεις των πιστών. Μάλιστα, από τις βιβλιογραφικές πηγές διαπιστώνεται πως, κατά τη διάρκεια της πρώιμης περιόδου της χριστιανικής λατρείας, το πρώτο μέρος του τελετουργικού πραγματοποιούνταν στο αίθριο. Πριν εισέλθουν στον ναό για να παρακολουθήσουν τη λειτουργία, οι πιστοί έπρεπε να πλύνουν το πρόσωπο, τα χέρια και τα πόδια στις κρήνες που βρίσκονταν στο αίθριο, στο κέντρο, στην ανατολική ή τη δυτική πλευρά του³¹.

Η θέση της κρήνης διαφοροποιούνταν από ναό σε ναό. Το νερό που έρρεε από την εκάστοτε κρήνη, η οποία συχνά αναφέρεται και ως «φιάλη»³², «χέρνιψ» ή «κάνθαρος», πήγαζε από πηγή ή από την κινστέρνα, για την οποία έγινε λόγος νωρίτερα. Όσον αφορά την κατασκευή της κρήνης, αυτή πραγματοποιούνταν με πλίνθους που περιβάλλονταν από πλάκες μαρμάρου ή πελεκητούς λίθους. Σε κάποιες περιπτώσεις αποτελούσαν ολοκληρωτικά από μάρμαρο, ενώ το σχήμα της παρέπεμπε σε στρογγυλή λεκάνη, στηριζόμενη σε κιονίσκο. Η διακίνηση του νερού επιτυγχανόταν μέσω μολύβδινων σωλήνων κι έρρεε από τις βρύσες που βρίσκονταν στις μεγάλες δεξαμενές των κρηνών. Στην περίπτωση της κρήνης σε σχήμα στρογγυλής λεκάνης, η διακίνηση αυτή επιτυγχάνονταν μέσω χάλκινου σωλήνα με άκρη σε σχήμα κουκουναριού (στροβίλιον). Η λεκάνη αυτή περιβαλλόταν από κίονες που διατηρούσαν το σχήμα μικρού θόλου. Τέλος, στις κρήνες του αίθριου, λάμβανε χώρα και ο Αγιασμός των υδάτων την ημέρα των Θεοφανείων³³.

- Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη

Η Αγία Σοφία έμεινε γνωστή στην ιστορία ως ο καθεδρικός ναός της Κωνσταντινούπολης. Ανοικοδομήθηκε στο κέντρο της και συγκεκριμένα στον Πρώτο λόφο, κοντά στο Μεγάλο Παλάτι και τον Ιππόδρομο. Διέθετε κοινό περίβολο με τον ήδη υπάρχοντα ναό της Αγίας Ειρήνης, ενώ σε συνάρτηση με τον ξενώνα του Σαμψών, συγκροτούσαν ένα μεγάλο οικοδόμημα το οποίο βρισκόταν υπό την εποπτεία κοινού κλήρου. Η ανέγερση της Αγίας Σοφίας πραγματοποιήθηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Α' το πρώτο μισό του 6ου αιώνα και πρόκειται για τον τρίτο

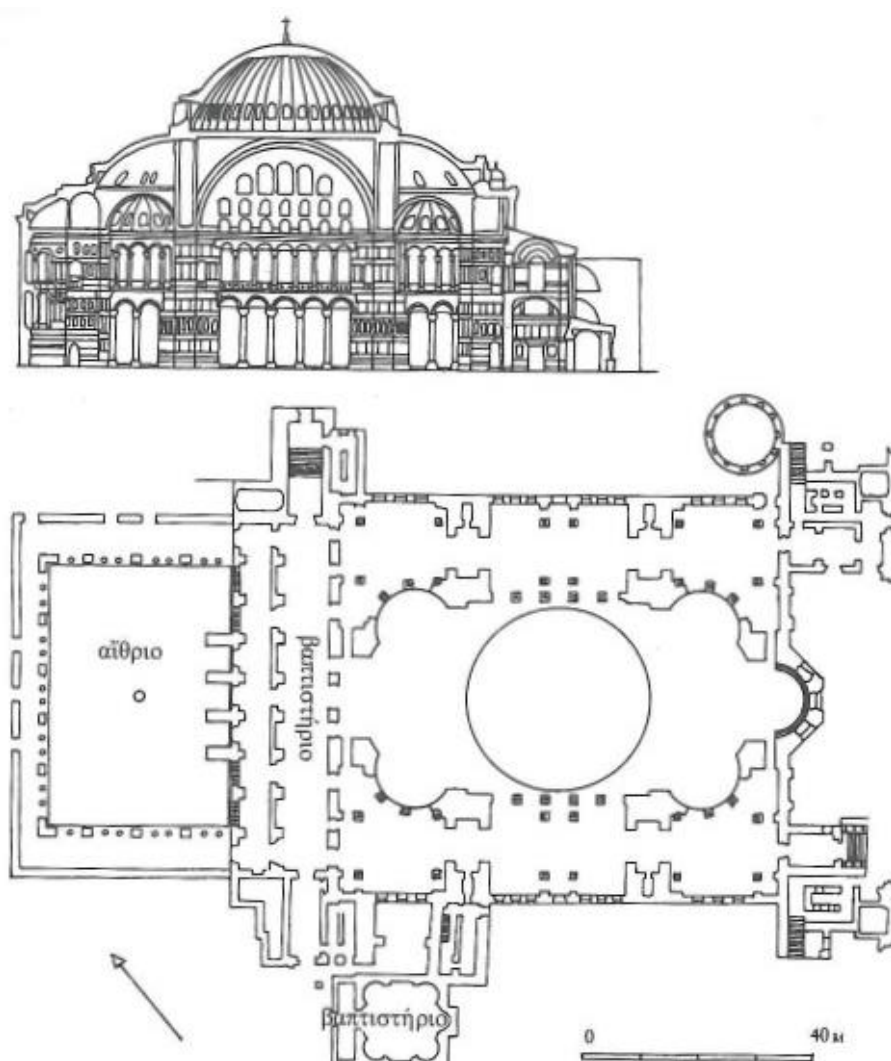
³¹ Delvoye, ο.π., σελ. 282.

³² Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τομος Β', Αθήνα, 1999 σελ.42

³³ Γούναρης, Γεώργιος, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία – Α' Αρχιτεκτονική*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 98.

κατά σειρά ναό της Αγίας Σοφίας που ανοικοδομήθηκε σε αυτό το σημείο³⁴.

Αν και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του ναού δεν είναι απολύτως γνωστά, μετά από έρευνες που έχουν διενεργηθεί στον χώρο, συμπεραίνεται πως ο πρώτος ναός ονομάστηκε «Μεγάλη Εκκλησία» και ξεκίνησε να ανοικοδομείται κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Α' (324-337), ενώ ολοκληρώθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Β' (337-361). Ο πρώτος αυτός ναός είχε ξύλινη στέγη, πέτρινους τοίχους, τρία ή πέντε κλίτη, αΐθριο και νάρθηκα στο μπροστινό μέρος και στοές στον επάνω όροφο³⁵.

Εικόνα 19:Κάτοψη για τομή της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη

³⁴ Burns, Edward, Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι, μετάφραση: Τάσος Δαρβέρης, εκδ. Επίκεντρο. Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 167 ;Δετοράκης, Θεοχάρης, Αγία Σοφία, εκδ. Μίλητος, Αθήνα, 2014, σελ.23.

³⁵ Δετοράκης, ο.π.

Όσον αφορά τον δεύτερο ναό που ανοικοδομήθηκε στα χρόνια του Θεοδοσίου Β' από τον αρχιτέκτονα Ρουφίνο, είναι κτισμένος στα θεμέλια του πρώτου. Θεωρείται πως και αυτός είχε ξύλινη στέγη, τοξωτή οροφή, ενώ η κάτοψη της βασιλικής και οι τοίχοι, είναι χτισμένοι από λίθους και τούβλα. Η είσοδος στον δεύτερο ναό πραγματοποιούνταν μέσω κιονοειδούς αίθριου στα δυτικά, σκαλοπάτια στον νάρθηκα ύψους πέντε μέτρων και μνημειακή είσοδο τριών τοξωτών θυρών. Τα ακριβή σχέδια και οι ορθές αρχιτεκτονικές διαστάσεις δεν είναι επακριβώς γνωστές, ωστόσο υπολογίζεται ότι το αίθριο είχε μήκος 47,60 μέτρων και πλάτος 35,50 μέτρων, ενώ η λατρευτική ζώνη εκτιμάται σε 60 μέτρα³⁶.

Ο τρίτος ναός που ξεκίνησε να χτίζεται το 532 επί βασιλείας του Ιουστινιανού, ανατέθηκε στους αρχιτέκτονες Ανθέμιο και Ισίδωρο και ονομάστηκε «Αγία Σοφία». Ο ναός αυτός διαθέτει θολωτό σχέδιο βασιλικής και αίθριο που χρησιμεύει ως στέρνα με βρύση στα δυτικά και στη μέση, πλατεία ως λατρευτική ζώνη και ναούς εκατέρωθεν. Επίσης, οι στοές του επάνω ορόφου καθίστανται προσβάσιμες μέσω τεσσάρων ραμπών. Η λατρευτική ζώνη έχει μήκος 79,30 μέτρα και πλάτος 69,50 μέτρα, συμπεριλαμβανομένων των ναρθηκών. Το πλάτος των πλαϊνών κλιτών είναι 18,20 μέτρα και 18,70 μέτρα αντίστοιχα. Η κατασκευή είναι χτισμένη με υλικά που μεταφέρθηκαν από τα σύνορα της Αυτοκρατορίας και δομικά αντικείμενα που προέρχονταν από τους ναούς. Το μάρμαρο κυριαρχεί στα δάπεδα και στους τοίχους, ενώ η χρήση ξύλινων υλικών αποφεύχθηκε³⁷.

Είναι γεγονός πως, παρά τις παρεμβάσεις που συντελέστηκαν κατά τα διάφορα στάδια ανοικοδόμησής της, η Αγία Σοφία που εν τέλει διαμορφώθηκε στα χρόνια του Ιουστινιανού, αντικατοπτρίζει γενικά την αρχική της εικόνα. Όσον αφορά τις εξωτερικές αντηρίδες, αυτές δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής περιόδου³⁸.

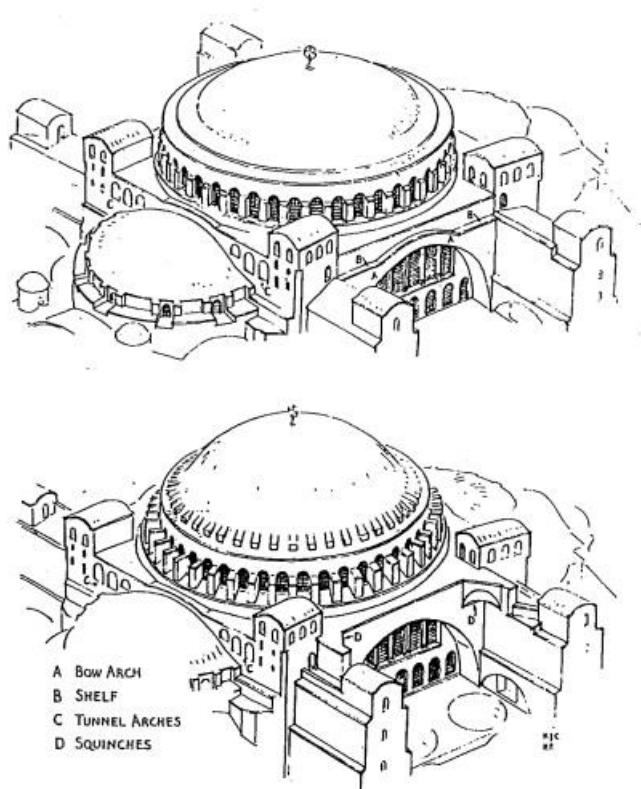
Επιπλέον, αναφέρονται και άλλες διαφοροποιήσεις οι οποίες αφορούν κυρίως στο περίγραμμα του ναού, με σημαντικότερο ίσως το γεγονός πως ο θόλος βρισκόταν σε χαμηλότερο ύψος(εικ.20), ενώ η καμπύλη του σκιαγραφούνταν στο πλαίσιο των τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων, τα οποία διευκόλυναν τη μετάβαση στο τύμπανο του θόλου. Ακόμη, το εσωτερικό του ναού διέθετε μεγαλύτερη φωτεινότητα σχετικά με τη σύγχρονη εκδοχή του(εικ.21,22,23). Επισημαίνεται πως, αν και η τοποθέτηση εξωτερικών αντηρίδων παρεμπόδιζε την είσοδο του φωτός από ορισμένα παράθυρα, η κύρια τροποποίηση στη διάταξη των

³⁶ Krautheimer, Richard, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, εκδ. MIET, Αθήνα, 2011, σελ.365.

³⁷ Δετοράκης, ο.π. σελ. 58.

³⁸ Krautheimer, ο.π., σελ.367-369.

παραθύρων συντελέστηκε μετά την κατάρρευση του πρώτου θόλου και την ανοικοδόμηση του δεύτερου³⁹.

Εικόνα 20: Αγία Σοφία, διαφοροποίηση του τρούλου,

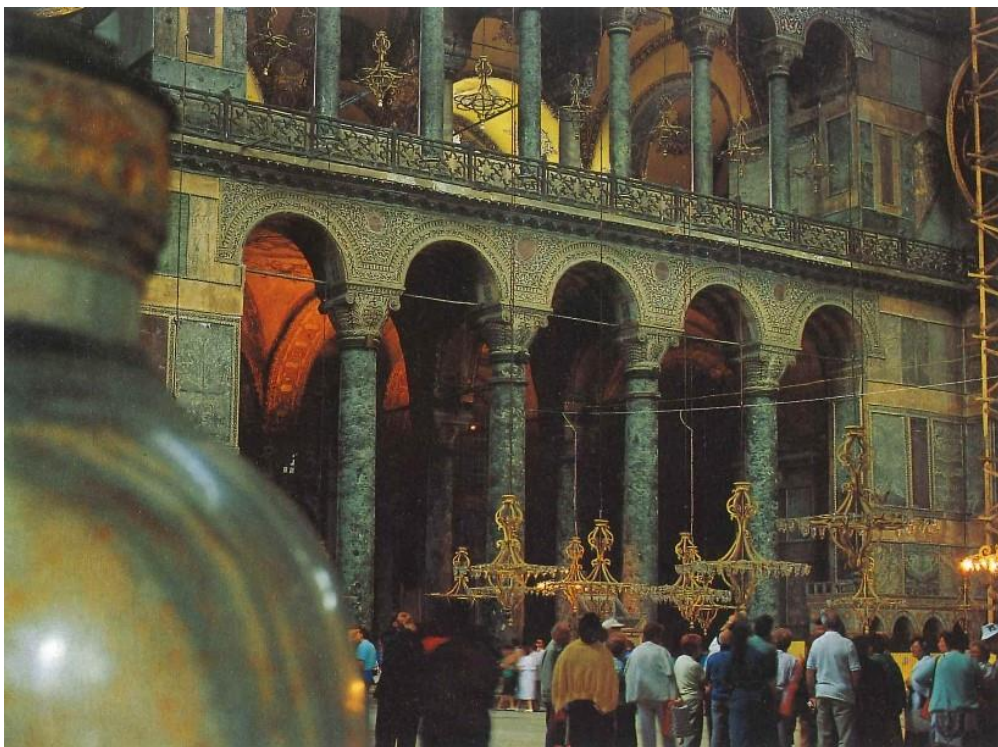
Ωστόσο, η μεγαλύτερης σημασίας διαφοροποίηση και απώλεια του ναού, σχετίζεται με την καταστροφή του ιουστινιάνειου αίθριου, το οποίο βρισκόταν στο μπροστινό τμήμα. Όσον αφορά την έκτασή του, το αίθριο ήταν περίπου 42 μέτρα στον χώρο δυτικά του εξωνάρθηκα, ενώ οι τρεις πλευρές του εκτείνονταν στο προαύλιο μέσω διπλών κίωνων και πεσσών που εναλλάσσονταν. Ουσιαστικά, το αίθριο του ναού της Αγίας Σοφίας οριζόταν από έναν μεγάλο περίστυλο χώρο ορθογώνιου σχήματος, στον οποίο υπήρχαν μάρμαρα, ενώ τοποθετούνταν κατά πλάτος στο εμπρόσθιο τμήμα της πρόσοψης. Μια μαρμάρινη φιάλη με περίτεχνο διάκοσμο είχε την θέση του στο κέντρο, μια κρήνη όπου το νερό ανακυκλωνόταν μηχανικά και χρησιμοποιούνταν για τον καθαρισμό των Χριστιανών. Εκεί βρισκόταν και η επιγραφή «ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ», που σημαίνει «ΠΛΥΝΕ ΤΙΣ ΑΜΑΡΤΙΕΣ ΚΑΙ ΟΧΙ ΜΟΝΟ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΣΟΥ». Το αίθριο καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου, ενώ οι εναπομείναντες κίονες και πεσσοί καταστράφηκαν ολοσχερώς περίπου το 1870. Σημειώνεται πως τον 6ο αιώνα, η Αγία Σοφία διέθετε προαύλιους χώρους σε όλες τις πλευρές⁴⁰.

³⁹ Δετοράκης, ο.π. σελ. 88 ; Krautheimer, ο.π., σελ.370.

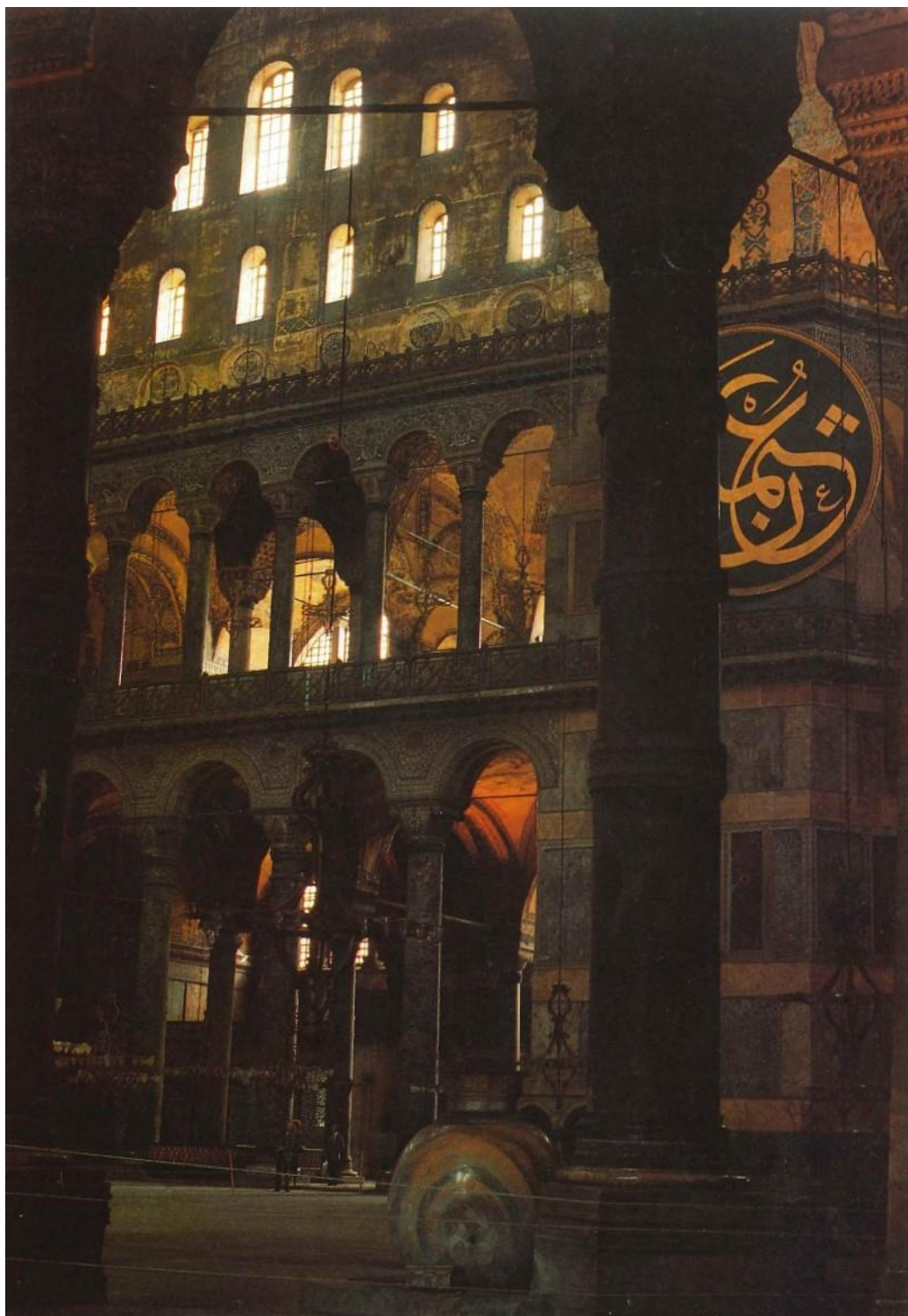
⁴⁰ Δετοράκης, ο.π. σελ. 88-90.

Εικόνα 21: Κεντρικό κλίτος Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολη

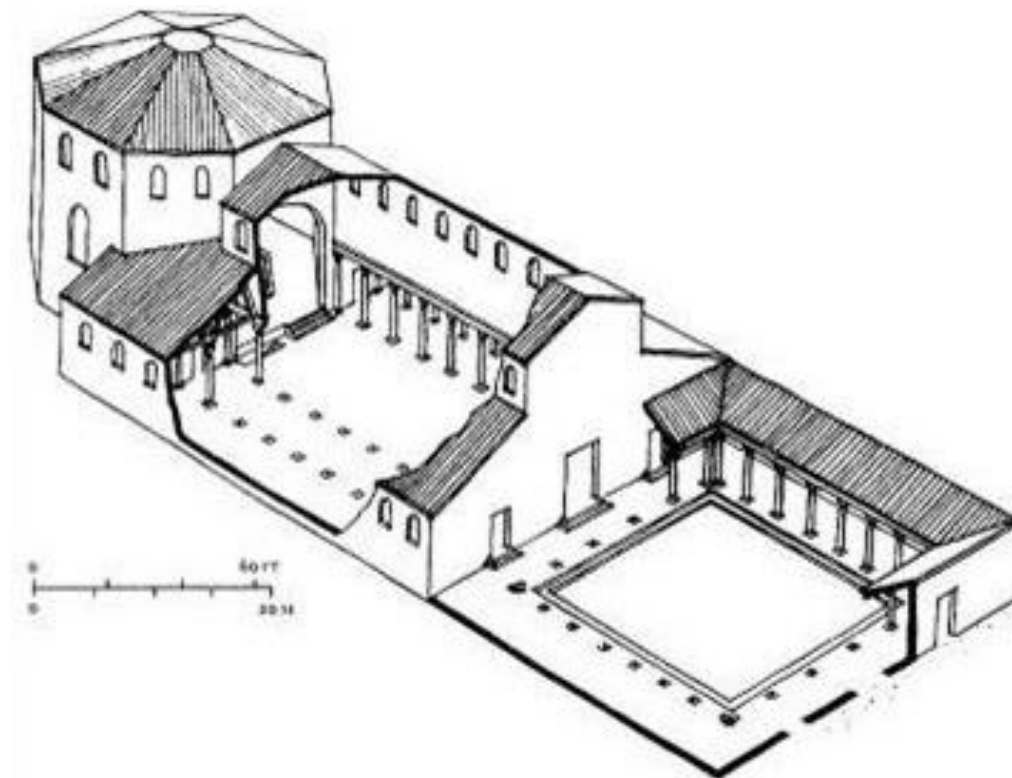
Εικόνα 22: Εσωτερικό του Ναού της Αγίας Σοφίας, Κωνσταντινούπολη

Εικόνα 23: Εσωτερικό του Ναού της Αγίας Σοφίας, Κωνσταντινούπολη

- Ναός της Γεννήσεως στην Βηθλεέμ

Οι ανασκαφές που έλαβαν χώρα το 1932 στην περιοχή της Παλαιστίνης και συγκεκριμένα στον Ναό της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ, επικεντρώθηκαν στο αίθριο στα δυτικά του κτίσματος. Τα αποτελέσματα δημοσιεύτηκαν από τον R.W. Hamilton, ο οποίος διατέλεσε επικεφαλής των ανασκαφών⁴¹. Ο Richmond⁴², λίγα χρόνια μετά τις ανασκαφές αυτές, παρουσίασε τις δικές τους ερμηνείες. Αν και υφίστανται ορισμένες ασυνέπειες μεταξύ των διαφόρων μαρτυριών, ουσιαστικά οι ανασκαφές κατέστησαν δυνατή την τεκμηρίωση της δυτικής επέκτασης του βόρειου και νότιου τοίχου του αίθριου. Η άποψη αυτή αναφέρεται μόνο από τον Bagatti, στο πλαίσιο της καταγραφής του σχετικά με τις ανασκαφές του 1906 οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια επισκευών στις πύλες του ελληνικού νεκροταφείου. Κατά τη διάρκεια αυτών των εργασιών, αποκαλύφθηκε ένας τοίχος που πλαισίωσε τη βόρεια πλευρά του αίθριου κατά μήκος και στην ίδια γραμμή με τον βόρειο τοίχο της βασιλικής⁴³.

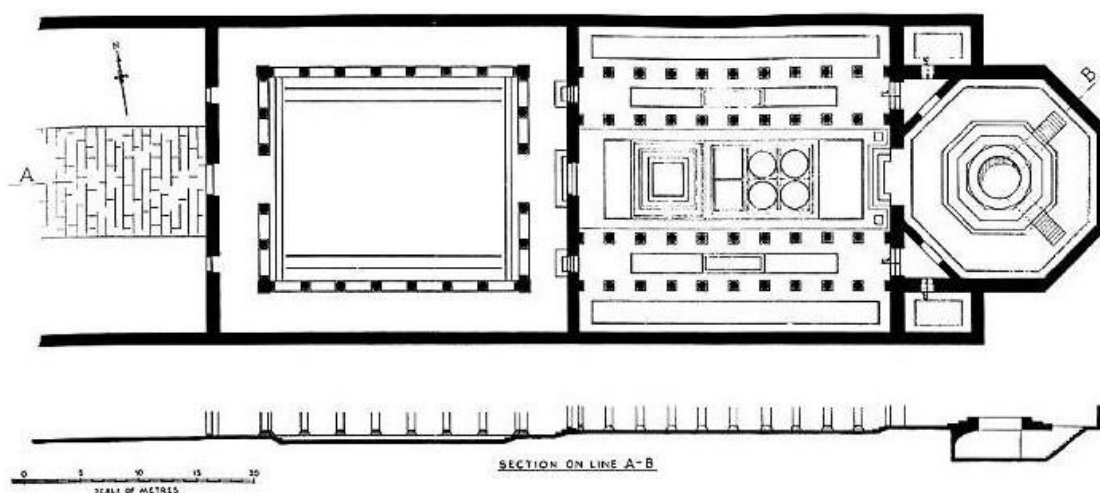
Εικόνα 24: Τρισδιάστητη αναπαράσταση του Ναού της Γεννήσεως, Βηθλεέμ

⁴¹ Hamilton, Robert William, *The Church of the Nativity, Bethlehem, A Guide*, Jerusalem, 1947, σελ. 8.

⁴² Richmond, Edward, *Basilica of the Nativity. Discovery of the Remains of an Earlier Church, Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, 1936, 5, 75–81.

⁴³ Hamilton, ο.π., σελ.10-12.

Παρατηρώντας τα εκτεταμένα τοιχώματα του αίθριου που ήρθαν στο φως με τις ανασκαφές του 1932, οι διάφοροι συγγραφείς συμφωνούν αναφορικά με την ομοιότητα αυτών με τα σημερινά τείχη της βασιλικής. Οι τοίχοι περιγράφηκαν ξεκάθαρα από τον Hamilton ως κατασκευασμένα από κανονικές στρώσεις τετράγωνης τοιχοποιίας. Τα εκτεταμένα τείχη αφορούσαν μια περιοχή μήκους 64,20 μέτρων και πλάτους 28,20 μέτρων, υποδιαιρούμενα με εγκάρσιο τοίχωμα. Ο Vincent περιέγραψε τον εγκάρσιο τοίχο ως μικρότερων διαστάσεων και κατασκευασμένο από υπολειμματικό υλικό. Ο Hamilton, αντίθετα, υποστηρίζει ότι είχε τις ίδιες διαστάσεις και την τεχνική κατασκευής με τους περιμετρικούς τοίχους, ικανό να συγκριθεί με αυτά της βασιλικής. Το αίθριο θα είχε έτσι δύο διακριτά μέρη, το ένα θα είχε προσανατολισμό στη βασιλική και το άλλο δυτικά προς το χωριό, με το οποίο συνδεόταν με πλακόστρωτο δρόμο(εικ.25). Στο ανατολικό τμήμα του αίθριου βρέθηκε επίσης εγκάρσιος τοίχος, που αντικαθίσταται τώρα από τον στυλοβάτη εντός του αίθριου της βασιλικής⁴⁴.

Εικόνα 25: Κάτοψη του Ναού της Γεννήσεως, με αίθριο, Βηθλεέμ

Αξίζει να επισημανθεί πως, οι παρατηρήσεις αυτές βασίζονται σε συζητήσεις σχετικά με περιορισμένες ανασκαφές, δημιουργώντας παράλληλα πολλά ερωτηματικά. Για παράδειγμα, δεν είναι δυνατό να καθοριστεί εάν οι πλευρικοί τοίχοι και ο στυλοβάτης στο αίθριο ανήκαν στην περίοδο της Κωνσταντινικής Δυναστείας, ούτε αν προηγήθηκε η διάστρωση του ψηφιδωτού οδοστρώματος. Η εσωτερική διάταξη των

⁴⁴ Hamilton, ο.π., σελ.10-12.

δομικών χαρακτηριστικών εντός της βασιλικής του Κωνσταντίνου παρέμενε ακόμη άγνωστη⁴⁵.

Ο Kühnel⁴⁶, και ο Pringle⁴⁷, από την άλλη πλευρά, εξέφρασαν μια διαφορετική τάση όσον αφορά την αρχιτεκτονική άποψη του ναού. Πρότειναν ότι ο ναός της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ θα αποτελούνταν από ένα αίθριο με κιονοστοιχίες και ένα διάμηκες σώμα με κεντρικό κλίτος και τέσσερα πλευρικά κλίτη, και έναν κόλπο πιο κοντό στα δυτικά από τον σημερινό ναό. Επιπλέον, αυτός θα μπορούσε να συνδέεται στα ανατολικά με μια οκταγωνική κατασκευή με μονοπάτι με κατηφορικά σκαλοπάτια που να παρέχουν στους προσκυνητές θέα στο ιερό Σπήλαιο της Γεννήσεως(εικ.26,27). Ο συνδυασμός βασιλικής με το κεντρικό χαρακτηριστικό αυτού του είδους, που εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά, αποτελούσε, κατά την Kühnel, μια καινοτομία που ήταν απολύτως σύμφωνη με τις ιδέες των αυτοκρατορικών αρχιτεκτόνων, ενώ η τεχνική της κατασκευής – που περιλαμβάνει τη χρήση διαμορφωμένων λίθων τοιχοποιίας αντί της τυπικής πλινθοδομής της ρωμαϊκής περιόδου, είναι δυνατό να ερμηνευθεί ως απάντηση στις τοπικές οικοδομικές παραδόσεις εντός της Παλαιστίνης.

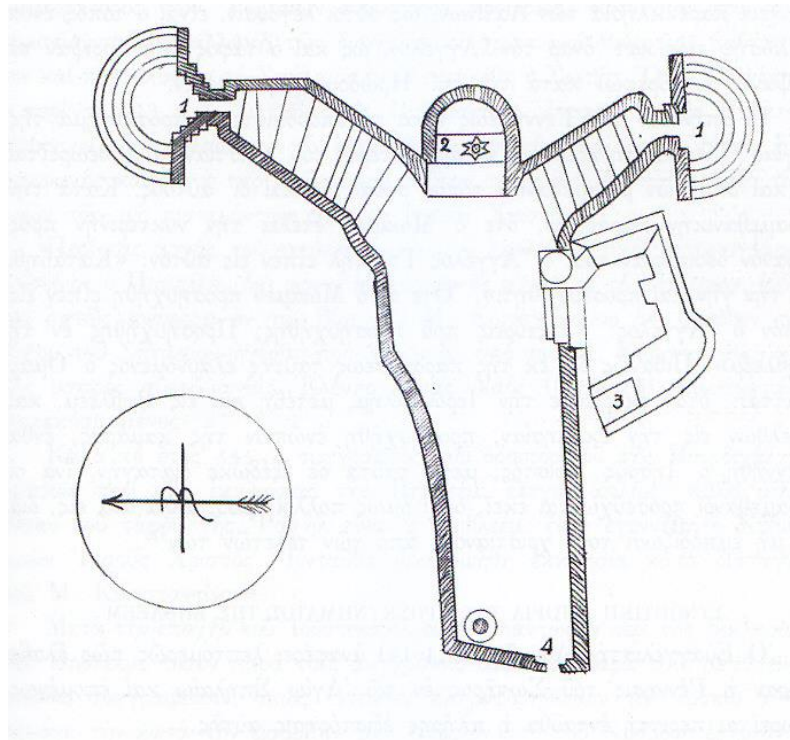

Εικόνα 26: Σκαλοπάτια που οδηγούν στο ιερό σπήλαιο της Γεννήσεως

⁴⁵ Richmond, ο.π.

⁴⁶ Hamilton, ο.π., σελ.10-12.

⁴⁷ Pringle, Denys, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus*. Cambridge, 1993, σελ. 4.

Εικόνα 27: Κάτοψη του ιερού Σπηλαιίου

Εικόνα 28: Το Αστέρι της Βηθλεέμ, το σημείο Γέννησης του Χριστού

Οι ανασκαφές του 1948 και του 1949, που πραγματοποιήθηκαν κατά την αναστήλωση του μεσαιωνικού μοναστηριού, τα αποτελέσματα των οποίων δημοσιεύτηκαν το 1952 από τον Bagatti, ανέδειξαν τρία χαρακώματα στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα και στο ίδιο το μεσαιωνικό μοναστήρι. Άλλες ανασκαφές ανέλαβε η Custodia di Terra Santa στο Λατινικό νεκροταφείο στα βόρεια της μονής. Ο τόμος του Bagatti του 1952 παρουσιάζει μια εμπεριστατωμένη ανασκόπηση των λογοτεχνικών, εικονογραφικών και αρχαιολογικών στοιχείων, που προσφέρουν μια ολοκληρωμένη ανάλυση της βασιλικής και των γύρω κτιρίων. Οι νέες ανασκαφές κατέστησαν δυνατή τη διευκρίνιση ορισμένων αρχιτεκτονικών δομών, ιδίως του Ιουστινιάνειου νάρθηκα που περιέχει τη βορειοανατολική παραστάδα του Κωνσταντινικού αίθριου⁴⁸.

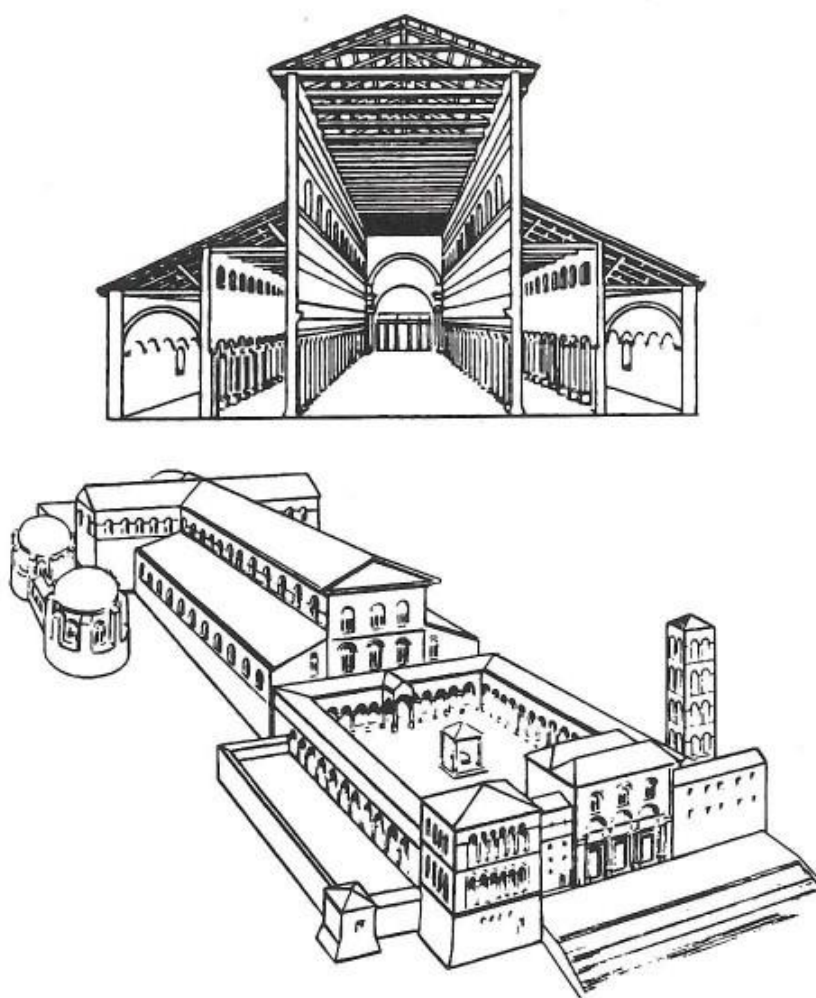

Εικόνα 29: Η πόρτα της εισόδου του ναού είναι ιδιαίτερα χαμηλή, ώστε να μπαίνει κάποιος με ταπεινότητα

- Βασιλική Αγίου Πέτρου στη Ρώμη

⁴⁸ Hamilton, ο.π., σελ.15.

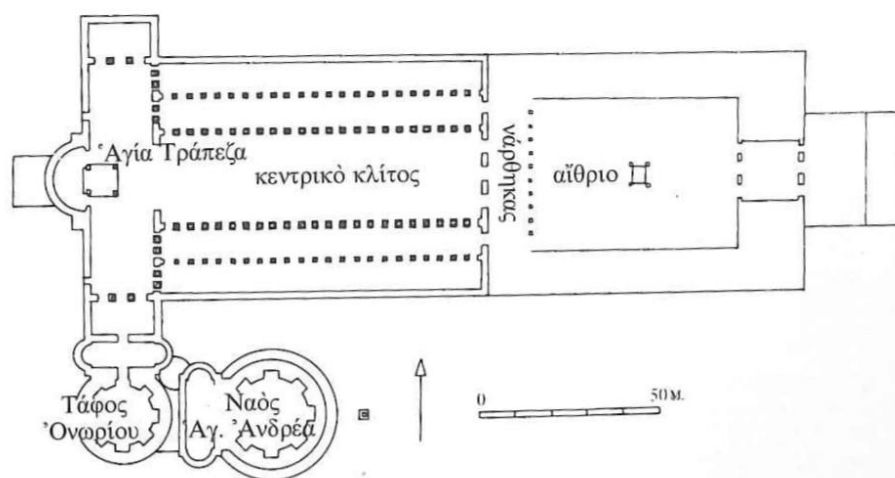
Η Βασιλική του Αγίου Πέτρου ανοικοδομήθηκε στον τάφο του Επισκόπου Ρώμης και είχε μήκος 240 μέτρα. Από τη μελέτη του κτίσματος, διαπιστώνεται πως το αίθριο αποτέλεσε την κεντρική ιδέα σύμφωνα με την οποία σχεδιάστηκε το οικοδόμημα. Διέθετε ελαφρώς επίμηκες σχήμα και πλάτος ίσο με εκείνο των εξωτερικών τοίχων της Βασιλικής. Γραπτές πηγές και επιγραφές οδηγούν στο συμπέρασμα πως, το συγκρότημα του αίθριου δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί τον 4ο αιώνα. Στην πραγματικότητα, τα κύρια χαρακτηριστικά του αίθριου του Αγίου Πέτρου αναφέρονται από τον Paulinus of Nola, στην περιγραφή του ενός επικήδειου συμποσίου, που διοργάνωσε ο γερουσιαστής Pammachius στη μνήμη της συζύγου του, Paula, το 396 μ.Χ⁴⁹.

Εικόνα 30: Τομή και τρισδιάστατη απεικόνιση του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη

⁴⁹ Letarouilly, Paul, *The Vatican and Saint Peter's Basilica of Rome*, Princeton Architectural Press, New York, 2009, σελ. 33-35.

Το συγκρότημα του Βατικανού είχε ένα κτίριο πύλης που κατευθυνόταν ανατολικά και ήταν ορατό σε όσους πλησίαζαν τη Βασιλική από την πλευρά της πόλης. Ο επισκέπτης εισερχόταν σε ένα ευρύχωρο τετράγωνο γήπεδο, ανοιχτό προς τον ουρανό και οριοθετημένο με στοές με κιονοστοιχίες(εικ.30,31). Επιπλέον, εκεί εδραζόταν μια εγκατάσταση νερού στο κέντρο του γηπέδου. Οι κολώνες και το προστιθέμενο μάρμαρο και τα ψηφιδωτά στολίδια συνέβαλαν στην ανάδειξη της λαμπρότητας του οικοδομήματος. Στο βάθος στα δυτικά υψωνόταν η πρόσοψη της Βασιλικής, με μνημειώδεις θύρες και, από τον 5ο αιώνα και έπειτα, με ψηφιδωτό διάκοσμο⁵⁰.

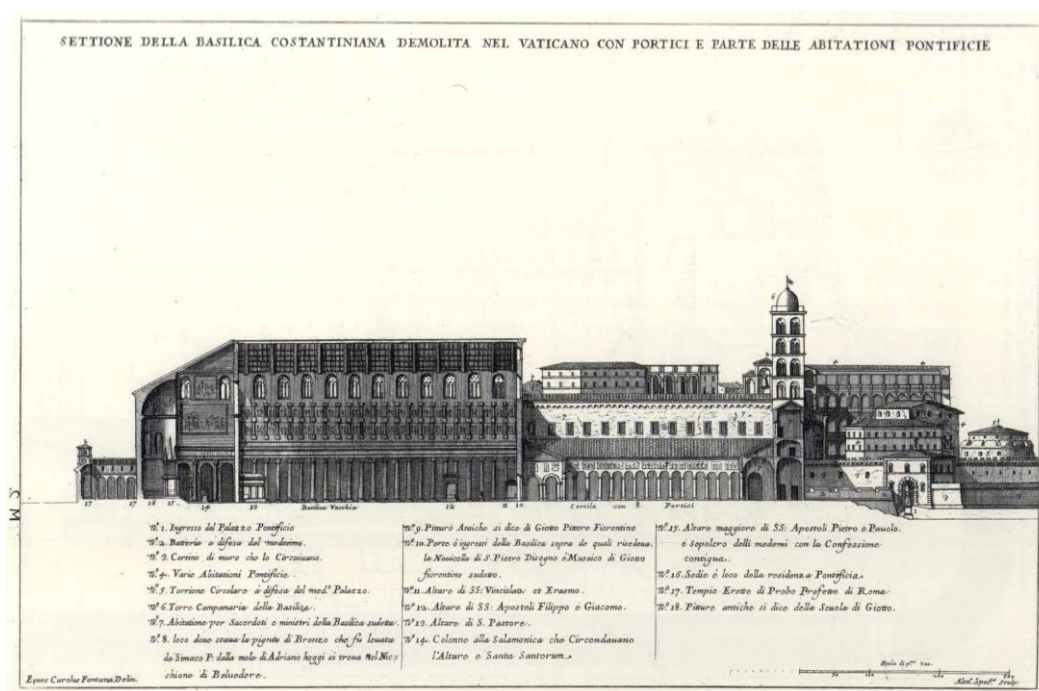

Εικόνα 31: Κάτοψη της Βασιλικής του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη που ενσωματώνει την τυπολογία του αιθρίου

Ο Ευσέβιος κάνει διάφορες παρατηρήσεις σχετικά με τη λειτουργία και την έννοια του αιθρίου. Αρχικά επισημαίνει τη λειτουργία του κόλπου ως μεταβατικής περιοχής μεταξύ του εξωτερικού και του εσωτερικού κόσμου, το δημόσιο και το ιδιωτικό, το βέβηλο και το ιερό. Στην πραγματικότητα, αποτελεί μια ζώνη περιορισμού. Το αίθριο αφενός αναδεικνύεται σε ένα μέσο γνωριμίας ανάμεσα στον ναό και τους μη Χριστιανούς και αφετέρου αξιοποιείται ως μια διαδρομή προβληματισμού για τους Χριστιανούς που έρχονται στον ναό, παραγκωνίζοντας για λίγο τις καθημερινές τους εργασίες. Με άλλα λόγια, το αίθριο τούς καθιστά πνευματικά άξιους να εισέλθουν στον οίκο του Θεού. Επιπλέον, το αίθριο συγκροτεί έναν τόπο διαχωρισμού μεταξύ των διαφορετικών τάξεων των πιστών. Συγκεκριμένα, όσοι δεν βαφτίζονταν, δεν επιτρεπόταν να προχωρήσουν στον ναό. Το αίθριο τους επέτρεπε να παραμείνουν στους

⁵⁰ Letarouilly, ο.π., σελ. 36.

ιερούς χώρους, αλλά τους απέτρεπε από τη συμμετοχή στα Μυστήρια της Εκκλησίας⁵¹.

Εικόνα 32: Διαμήκης τομή της παλιάς Βασιλικής του Αγίου Πέτρου σε σχέδιο του Carlo Fontana

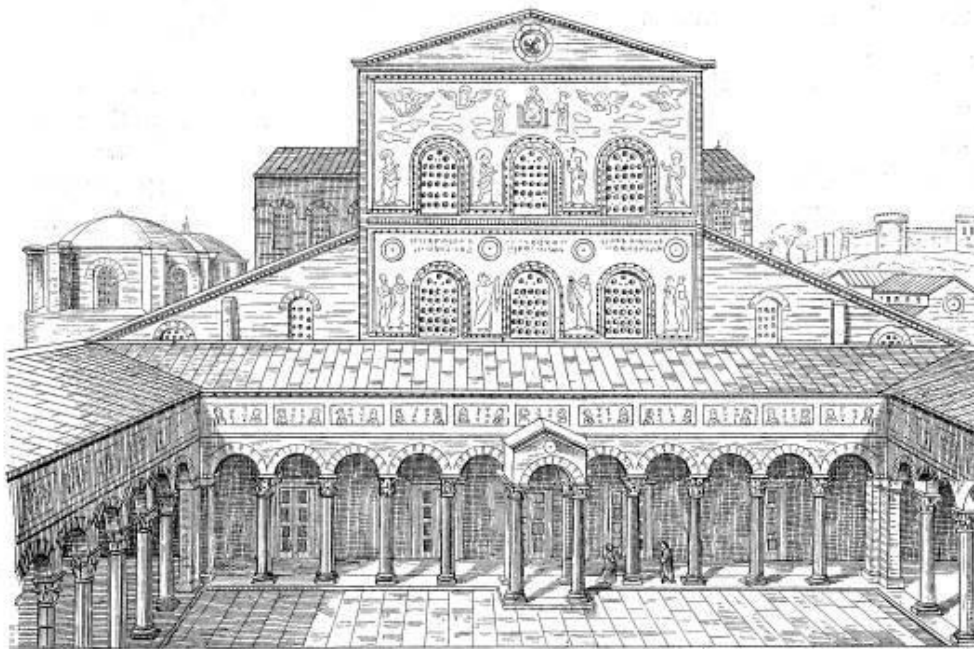
Ακόμη, το αίθριο συνέβαλε ουσιαστικά στη χωρική εμπειρία του προσανατολισμού του ναού σε κοσμική και συμβολική ευθυγράμμιση. Ο τρόπος τοποθέτησης του έδινε έμφαση στον διαμήκη άξονα του ναού(εικ.32). Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο η κατεύθυνσή του ήταν προς τα ανατολικά. Αυτή η διαμήκης σύνδεση των κύριων κτιριακών στοιχείων σε έναν μόνο άξονα με ξεκάθαρη κατεύθυνση είναι σε υψηλό βαθμό χαρακτηριστική για το αίθριο του προκειμένου ναού και το διακρίνει από σχεδόν όλα τα προηγούμενα⁵².

Η τελευταία λειτουργία του αίθριου, που υπογραμμίζει ο Ευσέβιος, είναι η επίδειξη της αρχιτεκτονικής του αίγλης. Αυτό συνδέεται άμεσα με τη στη μετάδοση της πνευματικής ομορφιάς, η οποία ωστόσο γίνεται αντιληπτή στον άνθρωπο και μέσα από την υλική μεγαλοπρέπεια(εικ.33). Αυτή η αισθητηριακή πτυχή είναι εμφανής στο αίθριο του Αγίου Πέτρου, αλλά αξίζει να σημειωθεί πως, το γεγονός πως το ίδιο συμβαίνει και με την εξωτερική έκθεση της μνημειακής πύλης, τις κιονοστοιχίες, τα μάρμαρα,

⁵¹ Letarouilly ο.π., σελ. 36.

⁵² Tronzo, William, *St. Peter's in the Vatican*, Cambridge University Press, London, 2005, σελ. 16.

τις πύλες και τα σιντριβάνια που διαφοροποιούνται από την παλαιοχριστιανική τεχνοτροπία⁵³.

Εικόνα 33: Η πρόσοψη της Βασιλικής από το εσωτερικό του αιθρίου

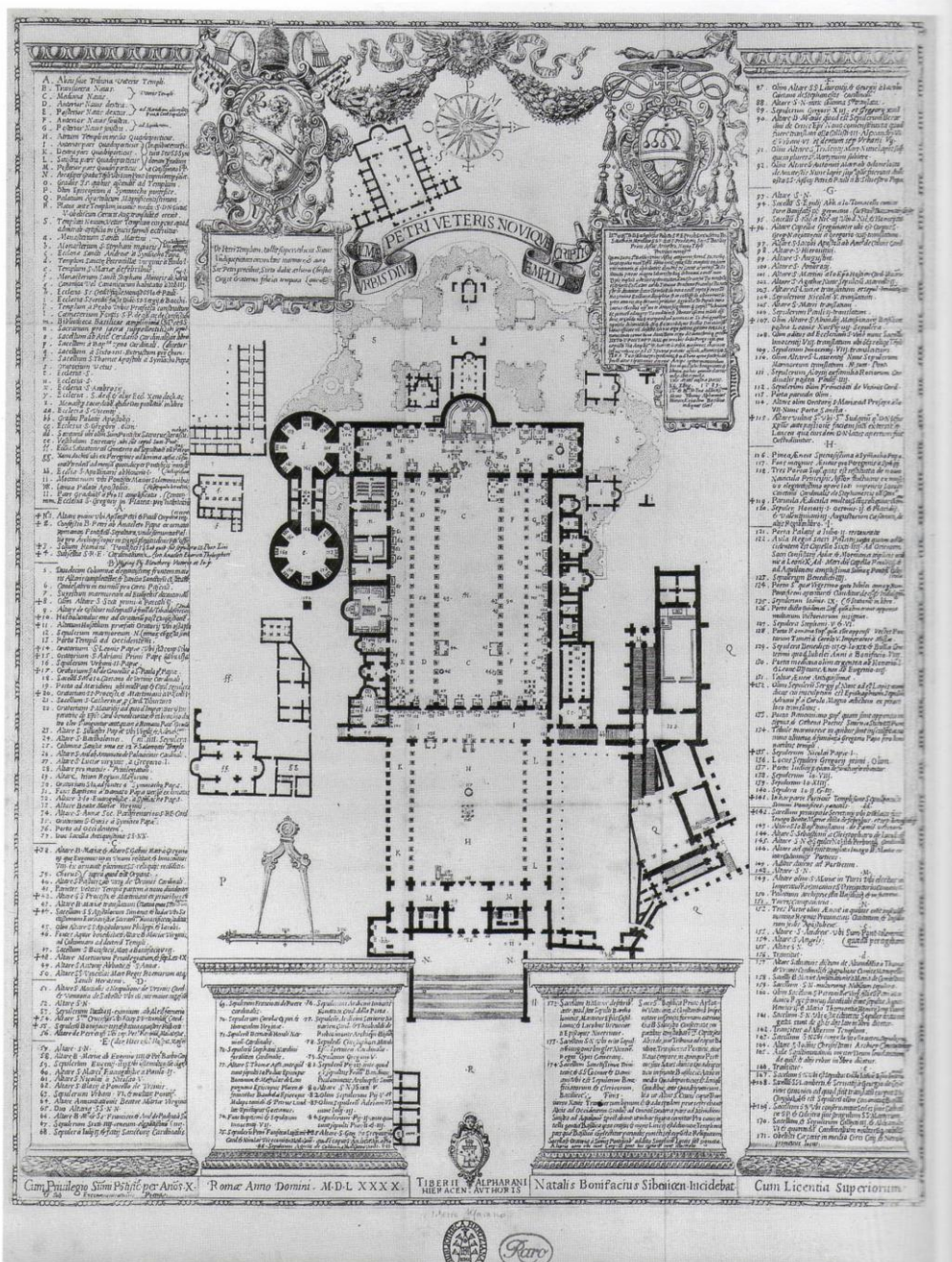
Το αίθριο αποδεικνύει, ωστόσο, ότι ο οίκος του Θεού αναμενόταν να έχει αντάξια εμφάνιση, ακόμα κι αν το κέντρο βάρους ήταν σίγουρα στο εσωτερικό, όπου θα λάμβανε χώρα το μυστηριακό τελετουργικό. Στη Βασιλική του Αγίου Πέτρου, η λαμπρότητα και η υπεροχή του αιθρίου ενισχύθηκε κατά τον Πρώιμο Μεσαίωνα, με νέες τοιχογραφίες και φιγούρες με ψηφιδωτά, καθώς επίσης και με τον εμπλουτισμό της κρήνης. Το αίθριο ήταν ένα αισθησιακό μέρος: ανοιχτό αλλά κλειστό, ζωηρό αλλά συγκεντρωμένο, που προσέφερε απόλαυση με τον έντονο φωτισμό, την παρουσία καθαρών νερών και την ομορφιά της διακόσμησής του, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε και καταφύγιο από τη βροχή⁵⁴.

Τέλος, υπήρχε και μια λειτουργική πτυχή όσον αφορά το συγκεκριμένο αίθριο, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις το βαπτιστήριο εδραζόταν δίπλα σε αυτό. Έτσι, οι πομπές που σχετίζονταν με την τελετή του βαπτίσματος, διέσχιζαν το αίθριο. Ωστόσο, συνηθέστερη χρήση του αιθρίου αποτελούσε η συγκέντρωση των πιστών για την πανηγυρική είσοδο του κλήρου που προηγείται των εορτασμών εντός του ναού. Στη

⁵³ Tronzo, ο.π., σελ.30.

⁵⁴ Tronzo, οπ., σελ. 30.

Ρώμη, το σκευοφυλάκιο όπου ο πάπας ήταν ντυμένος για τη λειτουργία ήταν πάντα δίπλα στην πρόσοψη και επικοινωνούσε με το αίθριο. Στον Άγιο Πέτρο, το παπικό σκευοφυλάκιο κατασκευάστηκε τον 5ο αιώνα στο βορειοδυτική γωνία του προαυλίου. Αυτό σημαίνει ότι οι πανηγυρικές πομπές θα ξεκινούσαν στο αίθριο ή στο νάρθηκα⁵⁵.

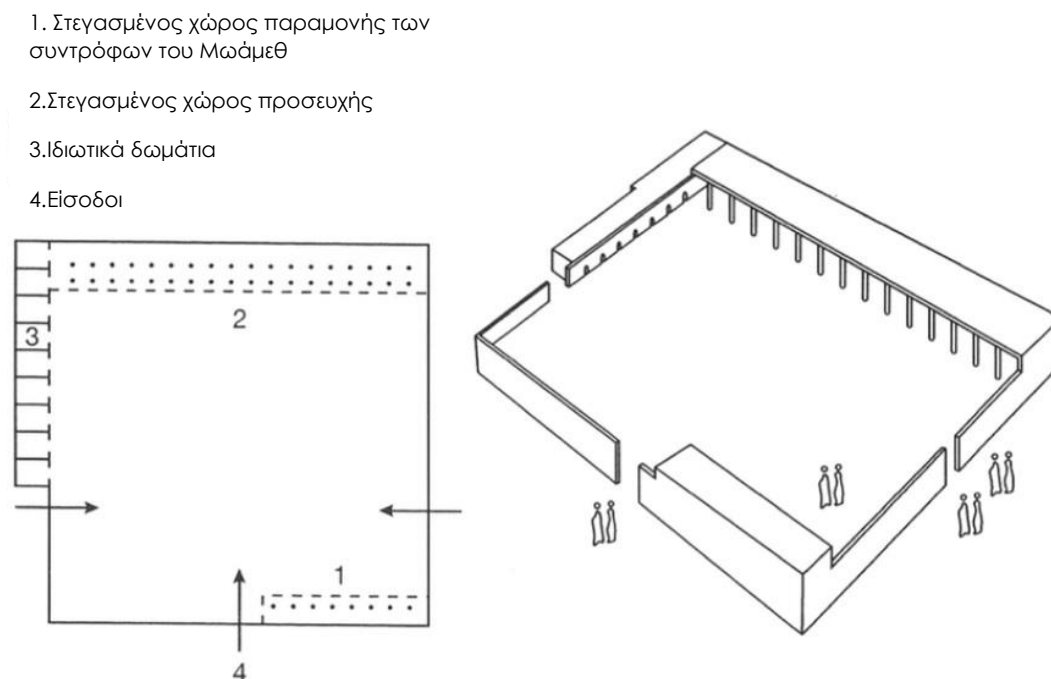

Εικόνα 34: Παράθεση της παλιάς Βασιλικής του Αγίου Πέτρου με την σημερινή από τον Τίβεριο Alfarano, 1570

⁵⁵ Letarouilly ο.π., σελ. 42.

2.2.2 Ισλάμ

Η χρήση του αίθριου στα τεμένη έχει τις καταβολές του στο σχέδιο της κατοικίας του προφήτη Μωάμεθ το οποίο περιγράφεται ως μια σειρά δωματίων που βρίσκονταν γύρω από μια αυλή στην οποία ο ίδιος συναντούσε τους οπαδούς του (εικ.35).

Εικόνα 35: Κάτοψη και αξονομετρική αναπαράσταση της κατοικίας του Μωάμεθ

Η περικλειστη αυλή ή αλλιώς «sahn» , όπως ονομάζεται, αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο των τεμενών και πλαισιώνεται συνήθως από στοές «ριβάκ» στις οποίες οι πιστοί μπορούν να προσεύχονται όταν δεν είναι δυνατή η είσοδος τους στον κύριο χώρο προσευχής. Το «μικράμπ» το οποίο παραπέμπει άμεσα στο αντίστοιχο ιερό στα χριστιανικά κτήρια είναι μια μικρή εσοχή η οποία είναι πάντα προσανατολισμένη προς τη Μέκκα, και στο οποίο στρέφονται οι πιστοί την ώρα της προσευχής⁵⁶.

⁵⁶ Μπούρας, Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, Β' Τόμος, Συμμετρία, Αθήνα, 1999, σελ. 173

Το τζαμί Σουλεϊμανίγιε χτίστηκε στον τρίτο λόφο της Κωνσταντινούπολης. Πρόκειται για μια υψηλή τοποθεσία, που δεσπόζει στον ορίζοντα της Πόλης και αποτυπώνει μια σαφή ένδειξη για τη διπλή επιθυμία του σουλτάνου Σουλεϊμάν και του αρχιτέκτονα Σινάν σχετικά με τη δημιουργία ενός εξέχοντος οικοδομήματος με πρωτόγνωρες προδιαγραφές στην οθωμανική αρχιτεκτονική. Αναλυτικά, ο αρχιτέκτονας Σινάν εκμεταλλεύτηκε το έντονο ανάγλυφο του λόφου, όπου το έδαφος κλίνει απότομα προς τα ανατολικά στη θάλασσα, προκειμένου να ανοικοδομηθεί το μνημειακό τζαμί. Μπροστά από τους τέσσερις μιναρέδες και τον αυτοκρατορικό τρούλο, ξεχωρίζει το μουσουλμανικό τέμενος Σουλεϊμανίγιε. Στις δύο πλευρές υπάρχουν οι δύο μεγάλοι ημιτρούλοι, που υποστηρίζονται σε δύο γωνιακούς ημιθόλους⁵⁷.

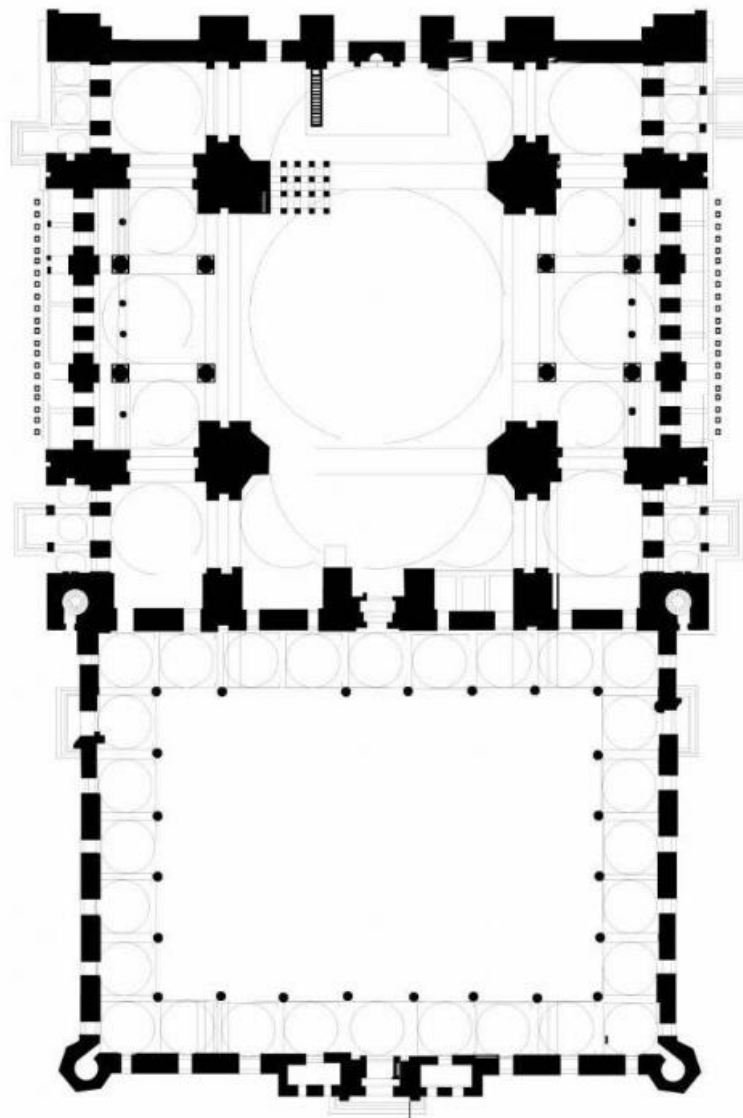

Εικόνα 36: Το τζαμί Σουλεϊμανίγιε ,Κωνσταντινούπολη

Κάτω από τον τρούλο, η ανατολική και η δυτική αψίδα περιέκλειαν τα τυμπανικά. Η περιστροφή μεταξύ μισών θόλων και τα τύμπανα στους διασταυρούμενους άξονες συνετέλεσαν στην εμφάνιση διακύμανσης μεταξύ των μπροστινών και πλευρικών προσόψεων. Αυτή η απόκλιση έδωσε στις πλαϊνές όψεις περισσότερη άρθρωση και μεγαλύτερη αλληλεπίδραση με τον θεατή. Ολόκληρο το σύστημα κάλυψης με τον κεντρικό τρούλο και τους δύο μισούς θόλους, καθώς επίσης και η

⁵⁷ Erzen, Jale, *The Architectural Design of Mosques*, Proceedings of the Symposium on Mosque Architecture, 4, 1999, σελ. 9-10. ; Selen, Onur, *Architect Sinan: An Intellectual Design in 16th century Ottoman Capital*, İstanbul Kültür University, 2008, σελ 11.

διαμόρφωση της κάτοψης, αντανακλάται άμεσα στα στοιχεία που βρίσκονται σε υψόμετρο⁵⁸.

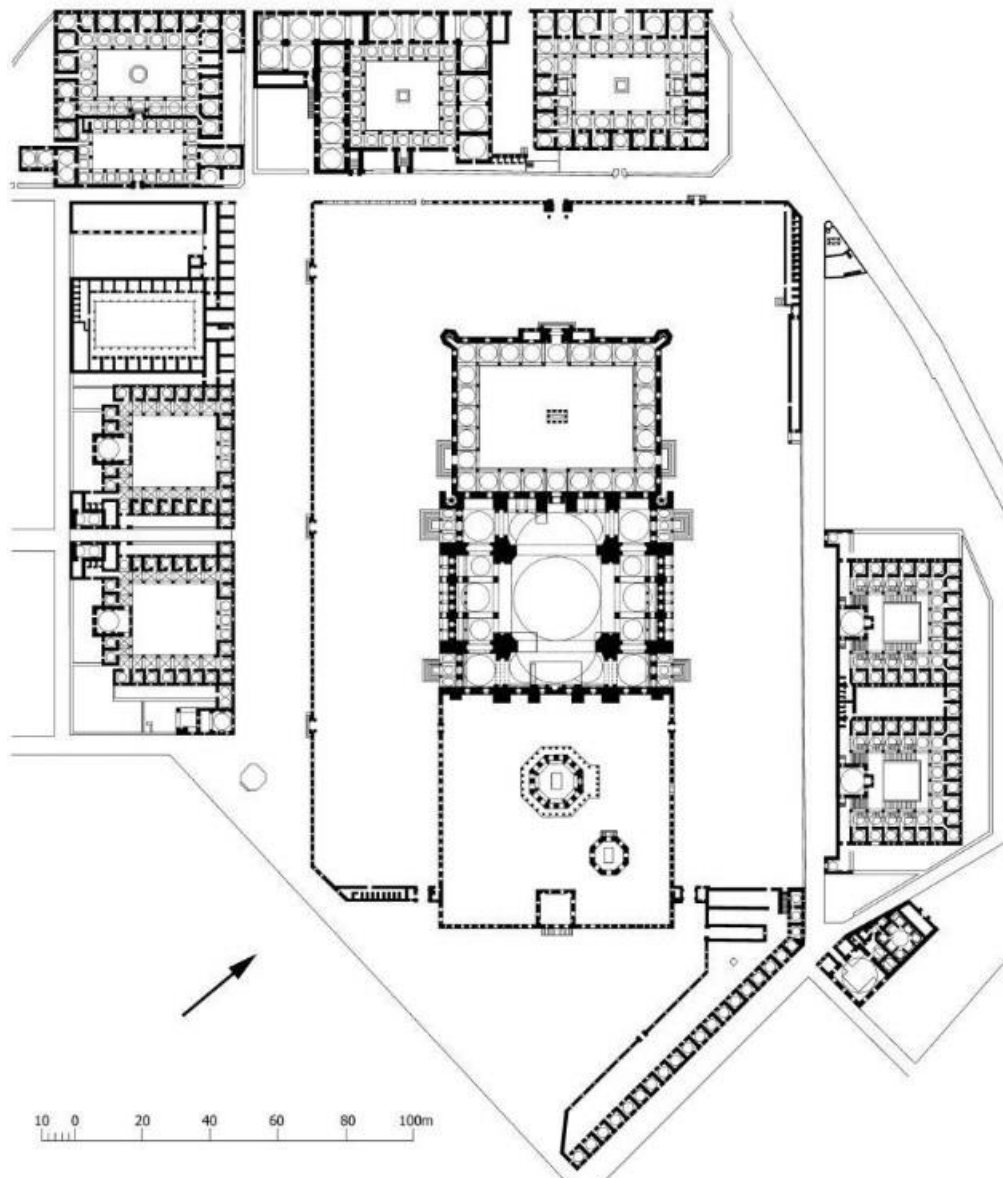

Εικόνα 37: Κάτοψη του Τεμένους Σουλεϊμανιγιε

Ο Σινάν μετακίνησε τα τύμπανα προς τα έξω, θέτοντάς τα σε άμεση αντιπαράθεση με τις ακτίνες του ήλιου και κερδίζοντας με αυτό τον τρόπο περισσότερο χώρο στο εσωτερικό. Πλευρά αντηρίδες, χτισμένες από πέτρα, σχετίζονται άμεσα με τους πυργίσκους σταθεροποίησης, εξασφαλίζοντας εκεί τη σταθερότητα της κεντρικής δομής, και σταδιακά ευθυγραμμίζοντας την ιεραρχική διαμόρφωση του κτιρίου. Ο αρχιτέκτονας Σινάν αποφάσισε να χτίσει τέσσερις μιναρέδες στο τέμενος,

⁵⁸ Erzen, ο.π.

οι οποίοι τοποθετήθηκαν στους τέσσερις γωνίες της ορθογώνιας ανοιχτής αυλής. Οι δύο ψηλοί μιναρέδες διαθέτουν ο καθένας από τρία μπαλκόνια και αντικατοπτρίζουν τα υψηλά τεχνικά επίπεδα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Ο εγκάρσιος εξωτερικός διάδρομος, με την μορφή βεράντας, καλυμμένος με εννέα θόλους που τοποθετούνταν φυσικά, η ανοιχτή αυλή που με τη σειρά της περιβαλλόταν από κολώνες και θόλους όρμους από όλες τις πλευρές, διέθετε στη μέση ένα απάνεμο σιντριβάνι⁵⁹.

Εικόνα 38: Κάτοψη του συγκροτήματος Σουλεϊμανιγιε

⁵⁹ Selen, Onur, *Architect Sinan: An Intellectual Design in 16th century Ottoman Capital*, İstanbul Kültür University, 2008, σελ.11-12.

Ο μεγάλος εσωτερικός χώρος του τζαμιού Σουλεϊμανίγιε απαιτεί επαρκή ημερήσιο φωτισμό και ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, ήταν η ενίσχυση των ανοιγμάτων και των παραθύρων στο περιβάλλον σώμα της αίθουσας προσευχής (εικ. 39). Οι τοίχοι του εδάφους ήταν ελεύθεροι να λειτουργούν, περικλείοντας τον ορθογώνιο εσωτερικό χώρο και προσδιορίζοντας τα όριά του. Η απελευθέρωση των τοίχων από τα βάρη της στέγης, επέτρεψε την προσθήκη μεγάλου αριθμού ανοιγμάτων εντός τριών στρωμάτων, που περιλάμβαναν πέντε εισόδους και εκατόν δεκαπέντε παράθυρα διαφορετικά σε σχήμα και διαστάσεις στην αίθουσα προσευχής

Μέσω της ίσης κατανομής του ημερήσιου φωτισμού, ο αρχιτέκτονας κατάφερε να διαμορφώσει τον εσωτερικό χώρο του τζαμιού ώστε να είναι ομοιογενής και ευχάριστος, μέσω της διάτρησης του αρχιτεκτονικού κεντρικού σώματος της αίθουσας προσευχής με έναν μεγάλο αριθμό παραθύρων ποικίλου σχήματος, που αντανakλούσαν ήλιο όλο τον χρόνο. Το φως της ημέρας είχε και άλλα οφέλη, καθώς οι ακτίνες του ήλιου ζεστάναν τον εσωτερικό χώρο. Ο Σινάν εφηύρε ένα σύστημα ηλιακής οθόνης που κάλυπτε όλα τα πάνω παράθυρα του τζαμιού, εκτός από τον τοίχο Qibla, ο οποίος χαρακτηρίζεται από γυάλινα παράθυρα. Οι ηλιακές σήτες ήταν κομμένες από πέτρα ή μάρμαρο, διάτρητες με γεωμετρικό σχέδιο κύκλους κανονικού μεγέθους. Τα παράθυρα στο ύψος των ματιών είναι τα μόνα παράθυρα που μπορούν να ανοίξουν και να κλείσουν, είναι κατασκευασμένα από διπλά παραθυρόφυλλα, εξωτερικά γυάλινα παντζούρια και τα εσωτερικά ξύλινα παντζούρια και μπορούν να ανοίξουν κατά τη διάρκεια της ημέρας για αερισμό και ψύξη του εσωτερικού χώρου. Επιπλέον, υπάρχει η δυνατότητα να κλείσουν τη νύχτα και τον χειμώνα, προκειμένου να διατηρηθεί η ζεστασιά του εσωτερικού χώρου. Επιπλέον, ο Σινάν υιοθέτησε μια καινοτόμο τεχνική για να θερμάνει την αίθουσα προσευχής, χρησιμοποιώντας το σύστημα ενδοδαπέδιας θέρμανσης και σκάβοντας κανάλια νερού κάτω από το τζαμί για να επιτρέψει τη ροή του ζεστού νερού που προέρχεται από το δημόσιο λουτρό (Χαμάμ) που προσαρτάται στο συγκρότημα⁶⁰.

⁶⁰ Selen, ο.π.

Εικόνα 39: Αποψη από το εσωτερικό του τεμένους, φωτισμός μέσω των πολλαπλών παραθύρων

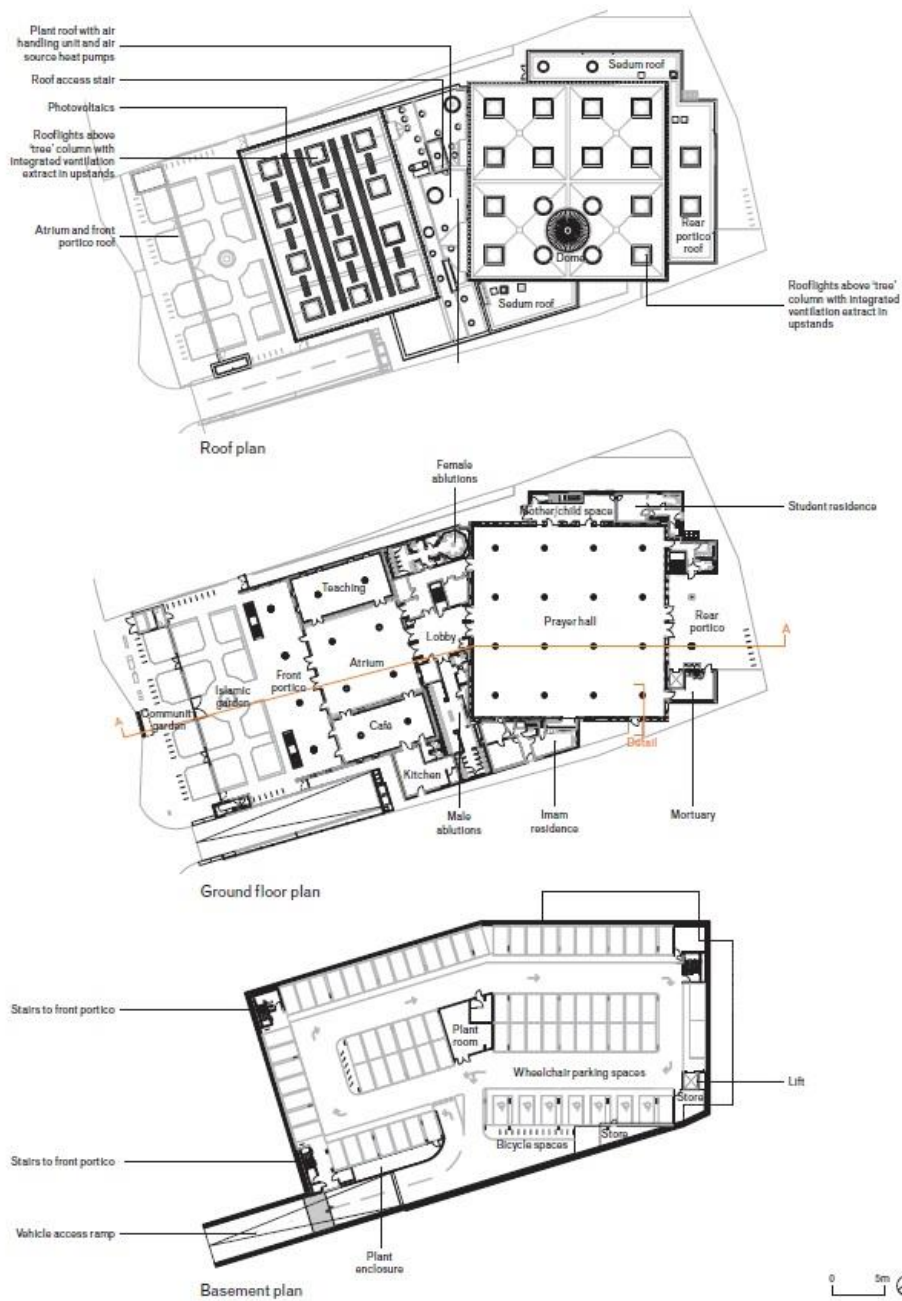
- Τέμενος του Marks Barfield στο Cambridge

Το τέμενος που κατασκευάστηκε από τον Marks Barfield και εδράζεται στο Cambridge, διαθέτει εκλεπτυσμένη απλότητα όσον αφορά το σχέδιό του. Το τετράγωνο αίθριο που βρίσκεται στην είσοδό του, πλαισιώνεται από δύο συμπληρωματικούς χώρους, έναν που προορίζεται για διδασκαλία ή οποιουδήποτε είδους θρησκευτική μελέτη και, έναν δεύτερο που λειτουργεί ως χώρος εκδηλώσεων. Σημειώνεται πως, όλοι αυτοί οι χώροι που συγκαταλέγονται στο αίθριο, συνδυάζονται προκειμένου να φιλοξενήσουν εκδηλώσεις όπως γάμους ή εορταστικά γεύματα στο πλαίσιο του Ραμαζανιού. Στη βόρεια πλευρά του αίθριου βρίσκεται το λόμπι που οδηγεί στην αίθουσα προσευχής. Δεξιά αυτού βρίσκεται ένα μπάνιο το οποίο εξυπηρετεί τους τελετουργικούς καθαρμούς των ανδρών. Από την αριστερή πλευρά διέρχονται οι γυναίκες, για να έχουν οδηγηθούν μέσω μιας ξεχωριστής πόρτας στην αίθουσα προσευχής⁶¹ (εικ.41,42).

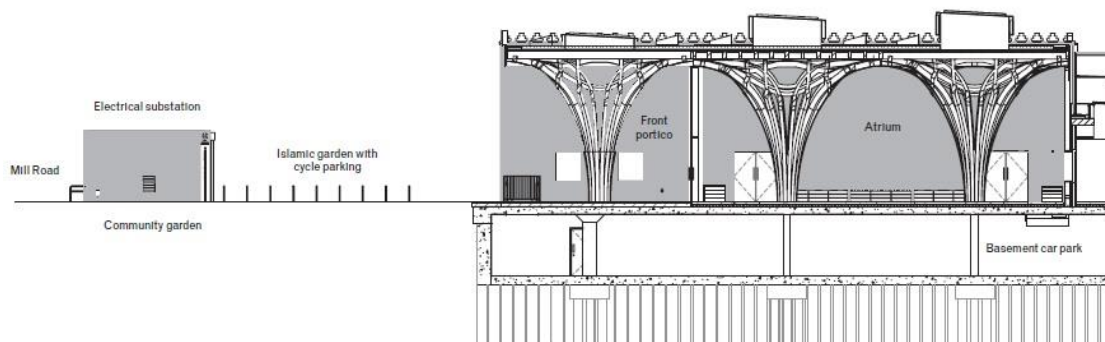
⁶¹ Wilson, Rob, *Defining the English mosque. Marks Barfield's multid denominational mosque in Cambridge gives Muslim traditions a contemporary context*, 2019, σελ. 52-60. <https://www.lehmann-gruppe.ch/dam/jcr:bafa75c4-6040-40e4-bace-4a89e65fbeaf/2019-07-aj-the%20architects-journal-definding-the-english-mosque.pdf>.

Εικόνα 40: Ισλαμικός Κήπος, Τέμενος του Marks Barfield στο Cambridge

Εικόνα 41: Κατόψεις των 3 επιπέδων του τεμένους του Marks Barfield στο Cambridge

Εικόνα 42: Διαμήκης τομή

Το κύριο χαρακτηριστικό του τεμένους του Cambridge αποτελεί η ξύλινη δομή του (εικ.42). Συγκεκριμένα, οι ψηλές ξύλινες στήλες λειτουργούν υποστηρικτικά για τη στέγη, με τη βοήθεια ενός πλεγμένου οκταγωνικού δικτυωτού θόλου. Τα φώτα της στέγης πάνω από τα δέντρα δημιουργούν μια αίθουσα προσευχής λουσμένη από φυσικό φως. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από σταυρωτά ξύλινα φύλλα. Ουσιαστικά, με τον τρόπο που έχει ανοικοδομηθεί το τέμενος, και εν προκειμένω με τη μορφή του αίθριου, αναπαριστά έναν τόπο συνάντησης και καλωσορίσματος της ευρύτερης κοινότητας και μια πολιτιστική γέφυρα, όπου η νεωτερικότητα και η καινοτομία έρχονται σε επαφή υπό το πρίσμα διαχρονικών ιερών αρχών⁶².

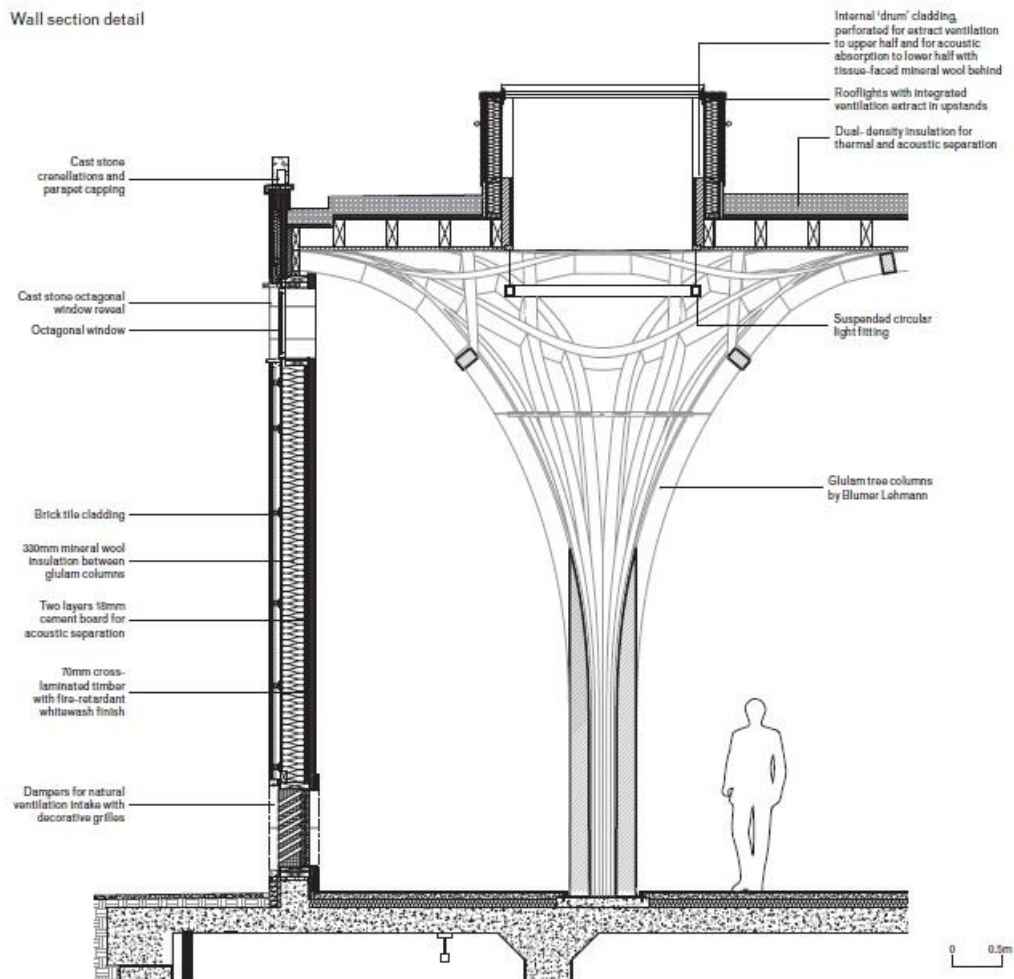

Εικόνα 43: Ξύλινη δομή με φωταγωγούς

Ως θρησκευτικό κτίριο, τονίζει την αξία της πνευματικής πίστης για την ανθρωπότητα και αναδεικνύεται σε θεματοφύλακα της πρώτης. Η χρήση της ενέργειας ελαχιστοποιείται με τη χρήση συστημάτων μικτής

⁶² Wilson, ο.π.

λειτουργίας και συγκεκριμένα μέσω της στατικής θέρμανσης και του φυσικού αερισμού, που συμπληρώνεται από τη μετατόπιση της παροχής ψυχρού αέρα σε περιόδους υψηλής πληρότητας. Η μορφή του κτιρίου και οι προδιαγραφές του επιβεβαιώνουν πως αυτό έχει την δυνατότητα να φωτίζεται φυσικά κατά τη διάρκεια της ημέρας, ενώ διαθέτει φυσικό αερισμό καθόλη τη διάρκεια του έτους(εικ. 43). Στην αίθουσα προσευχής και στο αίθριο, ο ξύλινος και γυάλινος θόλος, δημιουργεί έναν χώρο εσωτερικά λουσμένο με φυσικό φως⁶³.

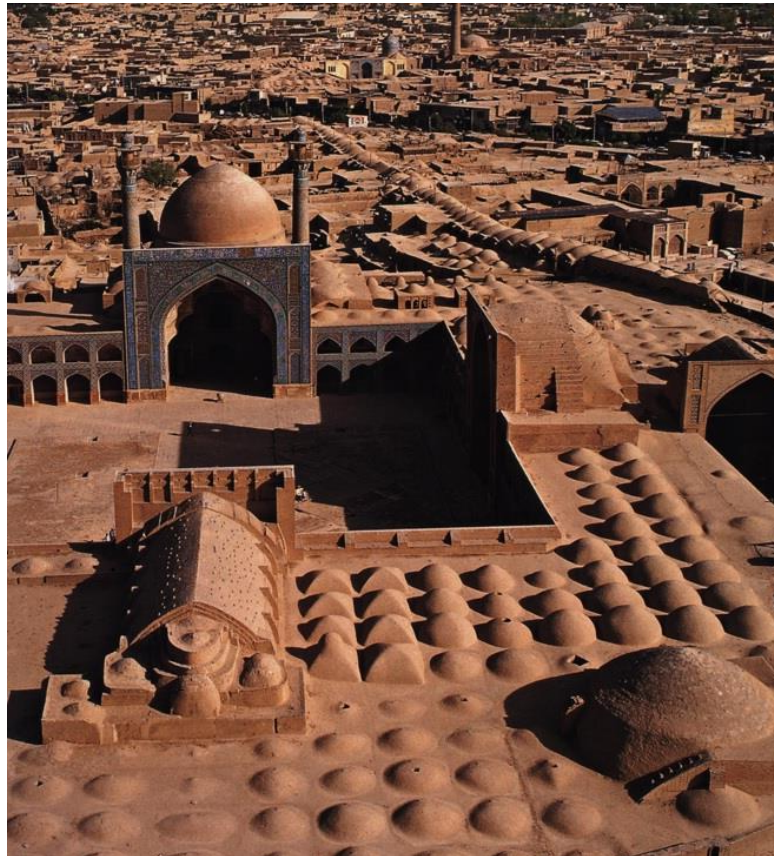

Εικόνα 44: Βιοκλιματική λειτουργία του εξωτερικού τοίχου

⁶³ Wilson, ο.π.

- Τέμενος Παρασκευής στο Ισπαχάν

Το τέμενος της Παρασκευής βρίσκεται στο Ισπαχάν , μια από τις πιο σημαντικές πόλεις του σημερινού Ιράν, και πρώην πρωτεύουσα της τότε Περσίας. Αυτό το σπουδαίο αρχιτεκτόνημα χρονολογείται από την εποχή των Σελτζούκων και έχει υποστεί πολλές μετατροπές κατά την διάρκεια των αιώνων. Αυτό άλλωστε είναι εμφανές και στην σημερινή του μορφή λόγω των διάφορων προσθηκών⁶⁴.

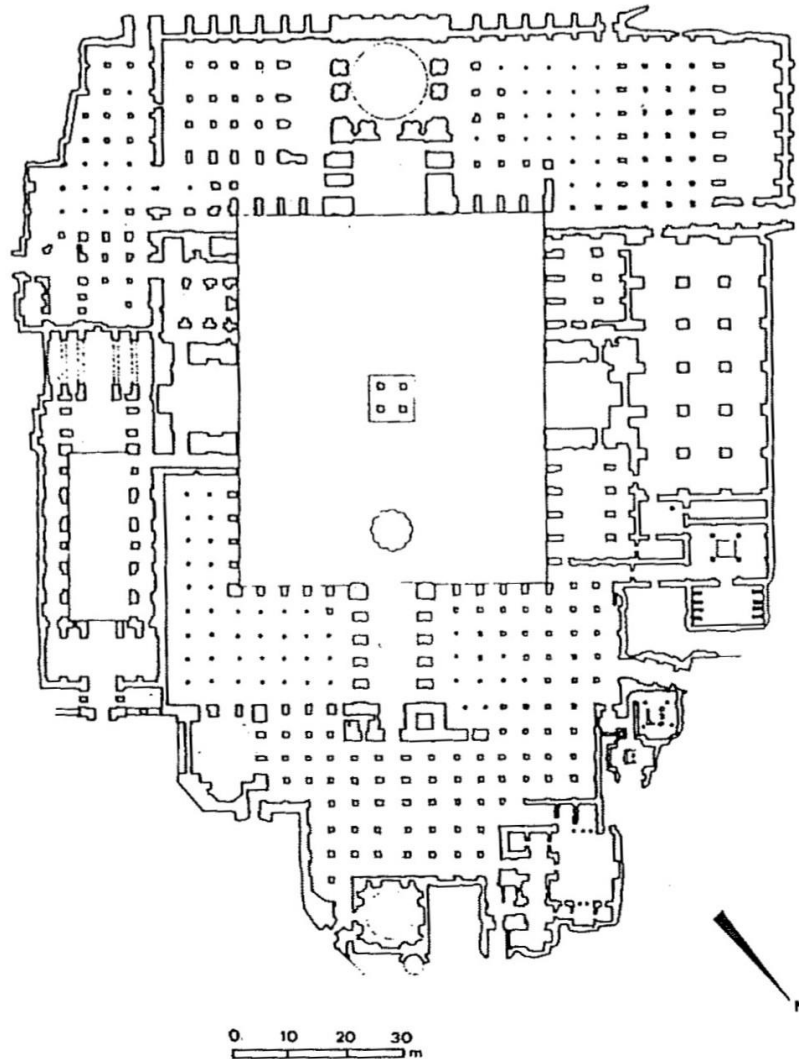

Εικόνα 45: Περίκλειστη εσωτερική αυλή, Τέμενος Παρασκευής , Ισπαχάν

Αρχικά , κατασκευάστηκε ένα τζαμί έχοντας ως βασικό του συνθετικό στοιχείο μια κλειστή εσωτερική αυλή η οποία διαχώριζε το κτήριο σε δυο ενότητες. Ειδικότερα, κάλυπταν πολύ μεγάλη επιφάνεια

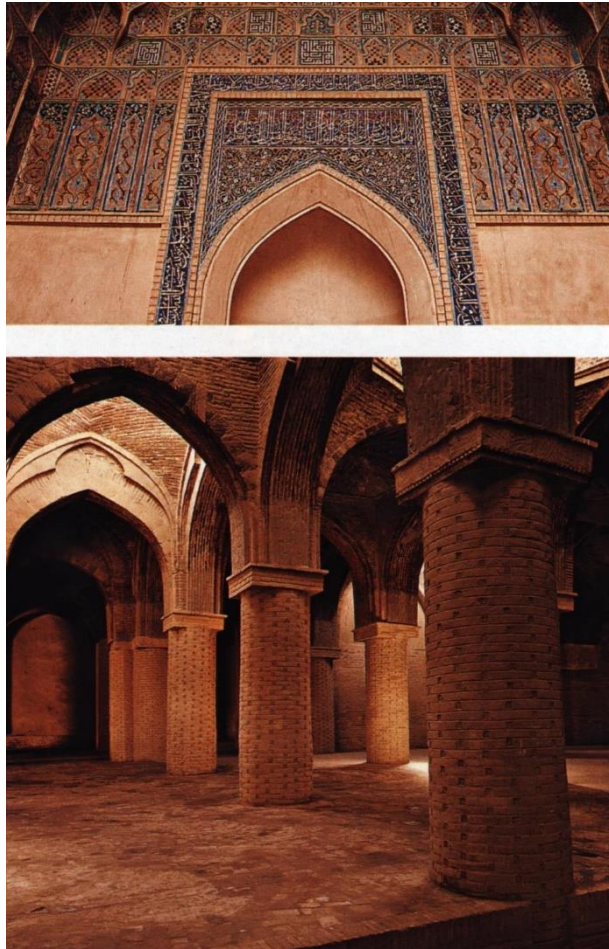
⁶⁴ Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τόμος Β', Συμμετρία, Αθήνα, 2001, σελ.448

καθώς ο αριθμός υποστυλωμάτων και αψίδων που χρησιμοποιήθηκαν για την στήριξη των συγκεκριμένων χώρων ήταν πολύ μεγάλος⁶⁵.

Εικόνα 46: Κάτοψη, Τέμενος Παρασκευής, Ισπαχάν

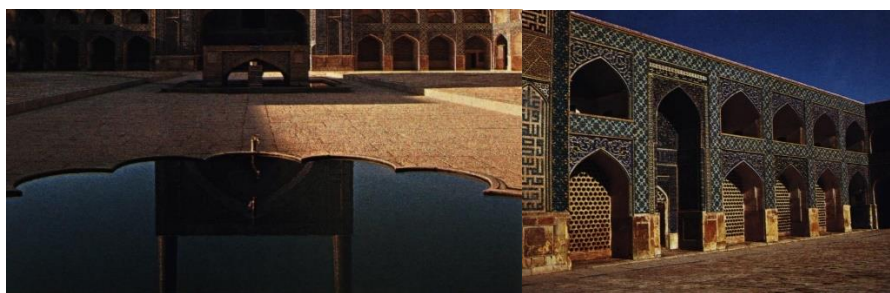
⁶⁵ Henri, Stierlin, Ισλαμική Τέχνη, εξάπλωση του περσικού ρυθμού από το Ισπαχάν μέχρι και το Τάτζ Μαχάλ, μτφ. Κουσούνελης Γιαννης, Καρακωτσόγλου, Αθήνα, 2003, σελ. 217

Εικόνα 47: Χρήση τούβλου- υπόστυλη αίθουσα, Τέμενος Παρασκευής , Ισπαχάν

Είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί η ικανότητα των Περσών κατασκευαστών , η οποία αντικατοπτρίζεται στο τρόπο που διαχειρίστηκαν τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της περσικής αρχιτεκτονικής, συγκεκριμένα, την περικλειστή αυλή με τα 4 ιβάν, τα οποία συνδέονταν αντιδιαμετρικά με νοητούς άξονες που διασταυρώνονται στο κέντρο όπου βρίσκεται η κρήνη για το τελετουργικό πλύσιμο(εικ.48)⁶⁶.

⁶⁶ Henri, Stierlin, ο.π. σελ. 217

Εικόνα 48: Υγρό στοιχείο στο αίθριο -άποψη από το εσωτερικό της αυλής

Τα ιβάν ουσιαστικά ήταν θολωτοί χώροι καλυμμένοι από τούβλο. Το καθένα από αυτά έχει ξεχωριστό τρόπο κατασκευής. Το βόρειο έχει απλή μορφή θολωτού διαδρόμου, το νότιο καταλήγει στην αίθουσα προσευχής , ενώ το πλαίσιο του ορίζεται από δύο μιναρέδες. Το ανατολικό συνδυάζει αψιδωτές μορφές με θόλους, ενώ το δυτικό είναι και το πιο πολύπλοκο , συνδυάζοντας μια τεχνοτροπία, η οποία εκτός της αισθητικής της αξίας είναι και λειτουργική. Την ίδια κατασκευαστική ιδιαιτερότητα με το δυτικό ιβάν την συναντάμε και στις αίθουσες. Παρατηρείται ότι αυτή η τεχνική αρχίζει να υιοθετείται και να εφαρμόζεται και σε άλλα σημεία του τεμένους , όπως για παράδειγμα στην θολωτή στέγαση των υπόστυλων χώρων⁶⁷.

Επίσης, καινοτόμο και άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι λήφθηκαν υπόψη οι κλιματολογικές συνθήκες καθώς προβλέφθηκε η δημιουργία χειμερινών αιθουσών , αναγκαίων χώρων δεδομένου του κλίματος της περιοχής. Εκτός αυτού, κατασκευάστηκαν μεγάλου μεγέθους εγκάρσιες αψίδες για την καλύτερη στατική λειτουργία μίας χαμηλής οροφής , επιτυγχάνοντας όμως ταυτόχρονα τον κατάλληλο ηλιασμό.

3. ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Η παρούσα εργασία αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της προσέγγισης του αίθριου ως αναπόσπαστος - σε πολλές περιπτώσεις - χώρος της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής. Από τη μελέτη των βιβλιογραφικών πηγών διαπιστώθηκε πως, η ανέγερση του αίθριου αποτέλεσε ανάκαθεν μια

⁶⁷ Henri, Stierlin, ο.π. σελ. 219

μορφή προαύλιου χώρου, ο οποίος εξυπηρετούσε ποικίλες θρησκευτικές ανάγκες, λειτουργικές και λατρευτικές.

Ήδη από την αρχαιότητα και τη ρωμαϊκή εποχή, οι αναφορές συγκλίνουν στην άποψη πως το αίθριο προσέδιδε μια μορφή ιδιωτικότητας στο κτίριο, το οποίο εκτός του ότι προστατευόταν από τα εξωτερικά ερεθίσματα και τις κλιματικές συνθήκες, κατακλυζόταν από φυσικό φως και αερισμό. Επίσης αποτέλεσε ανά τα χρόνια και τόπο λατρείας μέσα στην ίδια την κατοικία διότι σε πολλές περιπτώσεις βρισκόταν ο βωμός του θεού που λατρευόταν από την οικογένεια. Σταδιακά, το αίθριο απέκτησε ιδιαίτερο συμβολισμό, κυρίως κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου και στους ναούς που ανοικοδομούνταν στον ρυθμό της Βασιλικής.

Έτσι, το αίθριο απέκτησε σε μεγαλύτερο βαθμό συμβολική διάσταση, δεδομένης και της κατασκευής κρηνών για τον καθαρισμό των πιστών ή ακόμη και τη διεξαγωγή του Αγιασμού. Πέραν του αμιγώς λατρευτικού του χαρακτήρα, το αίθριο συνδέθηκε και με την παραμονή των πιστών σε αυτό, πριν την είσοδο τους στον ιερό χώρο του ναού. Σημαντικό είναι να τονιστεί και ο ρόλος του ως ενωτικό στοιχείο της εσωτερικής ομάδας που περικλείει αλλά και ως διαχωριστικό μεταξύ των τάξεων των πιστών. Με αυτό τον τρόπο, το τμήμα αυτό των χριστιανικών οικοδομημάτων, εξυπηρετούσε μια σειρά από σκοπούς.

Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό να επισημανθεί και μια άλλη διαπίστωση. Ήδη από την «Εισαγωγή», αναφέρθηκε πως οι σύγχρονες μελέτες εστιάζουν στον βιοκλιματικό προσανατολισμό του αίθριου. Ωστόσο, οι καταγραφές που σχετίζονται με την κατασκευή του αίθριου στο πέρασμα των αιώνων, αποδεικνύουν πως η βιοκλιματική διάσταση του συγκεκριμένου χώρου, δεν αποτελεί και σημερινή καινοτομία. Αντίθετα, είναι προφανές πως οι αρχιτέκτονες, ανεξάρτητα με την χρονική περίοδο, έστω και εάν θέλησαν να αναδείξουν τον θρησκευτικό χαρακτήρα του αίθριου των ναών, των τεμενών και των λοιπών ιερών, ενδιαφέρθηκαν και για την προστασία των φιλοξενουμένων από τους εξωτερικούς παράγοντες και τα καιρικά φαινόμενα.

Η διαπίστωση αυτή εξάγεται και από την παρουσίαση των τεμενών και των χριστιανικών ναών στο δεύτερο μέρος της εργασίας. Η αναφορά στην επίτευξη διέλευσης του φωτός μέσω του αίθριου, τόσο ως θρησκευτικό σύμβολο όσο και ως λειτουργικό στοιχείο, επιβεβαιώνει αυτή την ερμηνεία. Επιπλέον, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως, και στις περιπτώσεις του Χριστιανισμού αλλά και του Ισλάμ, το αίθριο συνδέθηκε με την ανάγκη παραμονής των πιστών σε έναν προστατευμένο και συνάμα εξαγιασμένο χώρο, ο οποίος προετοίμαζε χριστιανούς και μουσουλμάνους για την είσοδό τους στα ενδότερα του εκάστοτε ιερού.

Τέλος, το αίθριο αποτελεί μια ενδιάμεση κατάσταση. Σε κάθε περίπτωση, είτε σε κατοικία, είτε σε δημόσιο κτήριο, είτε σε τόπο λατρείας

ο επισκέπτης βρίσκεται και εντός και εκτός του κύριου χώρου, του πιο ιδιωτικού, του πιο εσωστρεφούς. Ο ίδιος , είναι εξωστρεφής για το έξω και εσωστρεφής όσον αφορά το έξω. Δημιουργεί έτσι χωρικές σχέσεις. Τροφοδοτεί την κίνηση στους χώρους που τον περιβάλλουν, αλλά και την συγκεντρώνει. Με άλλα λόγια είναι τόπος ανάγνωσης διπλόων, εσωστρεφές-εξωστρεφές, ησυχία-θόρυβος, ιδιωτικό-δημόσιο, προστατευμένο-εκτεθειμένο, και στην περίπτωση των θρησκευτικών κτιρίων ιερό-βέβηλο.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Ching, Francis D.K., ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, Μορφή, Χώρος & Διάταξη, επιμέλεια ; Βασίλης Γεωργιάννης Β' Έκδοση, Ιων, 2006, σελ. 152

Εικ. 2: Ching, Francis D.K., ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, Μορφή, Χώρος & Διάταξη, επιμέλεια ; Βασίλης Γεωργιάννης Β' Έκδοση, Ιων, 2006, σελ. 186

Εικ. 3: Ching, Francis D.K., ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, Μορφή, Χώρος & Διάταξη, επιμέλεια ; Βασίλης Γεωργιάννης Β' Έκδοση, Ιων, 2006, σελ. 153

Εικ. 4: Λάββας, Γεώργιος, Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002. σελ.94

Εικ. 5: Hoerpfner, Wolfram, Η ιστορία της κατοικίας 5000π.Χ.-500μ.Χ., μτφ. Τσιριγκάκης Ηλίας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2005 σελ.285

Εικ. 6 : Hoerpfner, Wolfram, Η ιστορία της κατοικίας 5000π.Χ.-500μ.Χ., μτφ. Τσιριγκάκης Ηλίας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2005 σελ 290

Εικ. 7: Hoerpfner, Wolfram, Η ιστορία της κατοικίας 5000π.Χ.-500μ.Χ., μτφ. Τσιριγκάκης Ηλίας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2005 σελ 292

Εικ 8: προσωπικό αρχείο

Εικ. 9: προσωπικό αρχείο

Εικ. 10: προσωπικό αρχείο

Εικ. 11: προσωπικό αρχείο

Εικ. 12: Λάββας, Γεώργιος, Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 80

Εικ. 13: Λάββας, Γεώργιος, Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 92

Εικ. 14:

<https://www.ethnos.gr/World/article/161138/saoydikharabia60000emboliasmenoithakanoynfetostomegaloproskynhmasthmekka>

Εικ. 15:.

<https://www.ethnos.gr/World/article/161138/saoydikharabia60000emboliasmenoithakanoynfetostomegaloproskynhmasthmekka>

Εικ. 16: Watkin, David, Η ιστορία της Δυτικής αρχιτεκτονικής, μτφ. Κουρεμένος Κώστας, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2009 σελ. 72

Εικ. 17 : <https://brewminate.com/wp-content/uploads/2017/12/120717-41-Panethon-Rome-Roman-Architecture.jpg>

Εικ. 18:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%84%CE%BF%CF%85%CE%91%CE%B3%CE%AF%CE%BF%CF%85%CE%92%CE%B9%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%AF%CE%BF%CF%85#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Byggnadskonsten,_San_Vitale_i

Εικ. 19: Watkin, David, Η ιστορία της Δυτικής αρχιτεκτονικής, μτφ. Κουρεμένος Κώστας, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2009 σελ. 86

Εικ. 20 : Μπούρας, Χαράλαμπος, Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής, τόμος Β', Συμμετρία, Αθήνα, 2001, σελ.131

Εικ. 21: προσωπικό αρχείο

Εικ. 22: προσωπικό αρχείο

Εικ. 23: προσωπικό αρχείο

Εικ. 24:

<https://slideplayer.gr/slide/5247987/16/images/13/%CE%92%CE%B7%CE%B8%CE%BB%CE%B5%CE%AD%CE%BC%3A+%CE%B7+%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%93%CE%B5%CE%BD%CE%BD%CE%AE%CF%83%CE%B5%CF%89%CF%82.jpg>

Εικ. 25:

<https://slideplayer.gr/slide/5247987/16/images/13/%CE%92%CE%B7%CE%B8%CE%BB%CE%B5%CE%AD%CE%BC%3A+%CE%B7+%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%93%CE%B5%CE%BD%CE%BD%CE%AE%CF%83%CE%B5%CF%89%CF%82.jpg>

Εικ. 26:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82%CE%93%CE%B5%CE%BD%CE%BD%CE%AE%CF%83%CE%B5%CF%89%CF%82#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Exit_from_the_Grotto_of_the_Nativity_2010_2.jpg

Εικ. 27: <https://ikivotos.gr/post/1226/to-pansepto-proskynhma-ths-gennhsews-toy-xristoy-sth-bhthleem>

Εικ. 28: <https://ikivotos.gr/post/1226/to-pansepto-proskynhma-ths-gennhsews-toy-xristoy-sth-bhthleem>

Εικ. 29: https://en.wikipedia.org/wiki/Church_of_the_Nativity#/media/File:Bethlehem-04-Church_of_the_Nativity.jpg

Εικ. 30: Λάββας, Γεώργιος, Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ.120

Εικ. 31: Watkin, David, Η ιστορία της Δυτικής αρχιτεκτονικής, μτφ. Κουρεμένος Κώστας, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2009 σελ.87

Εικ. 32: <http://stpetersbasilica.info/Plans/Architecture2.htm>

Εικ. 33: <https://www.liturgicalartsjournal.com/2022/05/envisioning-old-st-peters-at-end-of.html>

Εικ. 34: <https://www.liturgicalartsjournal.com/2022/05/envisioning-old-st-peters-at-end-of.html>

Εικ. 35: https://www.researchgate.net/figure/Floor-plan-of-Prophet-Muhammads-house-in-Medina-623-AD-Mortada-2011-p-43_fig9_272524190

Εικ. 36: <https://theistanbulinsider.com/if-you-dont-visit-the-suleymaniye-mosque-you-will-regret-it-later/>

Εικ. 37: https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;tr;Mon01;25;en

Εικ. 38: https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;tr;Mon01;25;en

Εικ. 39: <https://www.architecturecourses.org/s%C3%BCleymaniye-mosque-turkey>

Εικ. 40: . <https://www.lehmann-gruppe.ch/dam/jcr:bafa75c4-6040-40e4-bace-4a89e65fbeaf/2019-07-aj-the%20architects-journal-definding-the-english-mosque.pdf>

Εικ. 41: . <https://www.lehmann-gruppe.ch/dam/jcr:bafa75c4-6040-40e4-bace-4a89e65fbeaf/2019-07-aj-the%20architects-journal-definding-the-english-mosque.pdf>

Εικ. 42: . <https://www.lehmann-gruppe.ch/dam/jcr:bafa75c4-6040-40e4-bace-4a89e65fbeaf/2019-07-aj-the%20architects-journal-definding-the-english-mosque.pdf>

Εικ. 43: . <https://www.lehmann-gruppe.ch/dam/jcr:bafa75c4-6040-40e4-bace-4a89e65fbeaf/2019-07-aj-the%20architects-journal-definding-the-english-mosque.pdf>

Εικ. 44: . <https://www.lehmann-gruppe.ch/dam/jcr:bafa75c4-6040-40e4-bace-4a89e65fbeaf/2019-07-aj-the%20architects-journal-definding-the-english-mosque.pdf>

Εικ. 45: Henri, Stierlin, Ισλαμική Τέχνη, εξάπλωση του περσικού ρυθμού από το Ισπαχάν μέχρι και το Τάτζ Μαχάλ, μτφ. Κουσσουνέλης Γιαννης, Καρακωτσόγλου, Αθήνα, 2003 σελ.214

Εικ. 46: Μπούρας, Χαράλαμπος, Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής, τόμος Β', Συμμετρία, Αθήνα, 2001, σελ. 87

Εικ. 47: Henri, Stierlin, Ισλαμική Τέχνη, εξάπλωση του περσικού ρυθμού από το Ισπαχάν μέχρι και το Τάτζ Μαχάλ, μτφ. Κουσσουνέλης Γιαννης, Καρακωτσόγλου, Αθήνα, 2003 σελ.

Εικ. 48: Henri, Stierlin, Ισλαμική Τέχνη, εξάπλωση του περσικού ρυθμού από το Ισπαχάν μέχρι και το Τάτζ Μαχάλ, μτφ. Κουσσουνέλης Γιαννης, Καρακωτσόγλου, Αθήνα, 2003 σελ.218

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alice, Sardar, *The influence of Islamic political ideas on the design of state mosque in peninsular west Malaysia*, Queensland University of Technology, Brisbane Australia, 2008
- Bednar, Michael, *The new atrium*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1986.
- Burns, Edward, *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*, μετάφραση: Τάσος Δαρβέρης, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2006.
- Ching, Francis D.K., *ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, Μορφή, Χώρος & Διάταξη*, επιμέλεια ; Βασίλης Γεωργιάννης Β' Έκδοση, Ιων, 2006
- Delvoye, Charles, *Βυζαντινή Τέχνη*, μετάφραση: Μαντώ Παπαδάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2013.
- Edwards, Brian et al., *Courtyard housing: past, present, and future*, Taylor & Francis, Abingdon, 2006.
- Erzen, Jale, *The Architectural Design of Mosques, Proceedings of the Symposium on Mosque Architecture*, 4, 1999.
- Hamilton, Robert William, *The Church of the Nativity, Bethlehem, A Guide*, Jerusalem, 1947.
- Henri, Stierlin, *Ισλαμική Τέχνη*, εξάπλωση του περσικού ρυθμού από το Ισπαχάν μέχρι και το Τάτζ Μαχάλ, μτφ. Κουσσουνέλης Γιαννης, Καρακωτσόγλου, Αθήνα, 2003
- Hinrichs, Craig, *The courtyard as dwelling, Center for environmental design Research*, University of California at Berkeley, Berkeley, 1989
- Hoepfner, Wolfram, *Η ιστορία της κατοικίας 5000π.Χ.-500μ.Χ.*, μτφ. Τσιριγκάκης Ηλίας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2005
- Krautheimer, Richard, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2011.
- Letarouilly, Paul, *The Vatican and Saint Peter's Basilica of Rome*, Princeton Architectural Press, New York, 2009
- Mircea, Eliade, *Πραγματεία πάνω στην ιστορία των θρησκειών*, μετάφραση: Έλση Τσούτη, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα, 1981.
- Rapoport, Amos – Δημήτρης Φιλιππίδης, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, Μέλισσα, Αθήνα, 2010

- Pringle, Denys, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus*. Cambridge, 1993.
- Richmond, Edward, *Basilica of the Nativity. Discovery of the Remains of an Earlier Church*, Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, 1936
- Selen, Onur, *Architect Sinan: An Intellectual Design in 16th century Ottoman Capital*, İstanbul Kültür University, 2008.
- Suntur, Ahmet Rasim, *Muhteşem Süleymaniye, Camii Şerifi ve Külliyesi*, İstanbul, 2005.
- Tronzo, William, *St. Peter's in the Vatican*, Cambridge University Press, London, 2005.
- Watkin, David, *Η ιστορία της Δυτικής αρχιτεκτονικής*, μτφ. Κουρεμένος Κώστας, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2009
- Wilson, Rob, *Defining the English mosque. Marks Barfield's multid denominational mosque in Cambridge gives Muslim traditions a contemporary context*, 2019, <https://www.lehmann-gruppe.ch/dam/jcr:bafa75c4-6040-40e4-bace-4a89e65fbeaf/2019-07-aj-the%20architects-journal-definding-the-english-mosque.pdf>.
- Γούναρης, Γεώργιος, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία – Α' Αρχιτεκτονική*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Δετοράκης, Θεοχάρης, *Αγία Σοφία*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα, 2014.
- Ιωαννίδης, Ιωάννης, *Ποιοτικές ανασκοπήσεις και επισημάνσεις στην πορεία, στις δυνατότητες και στα προβλήματα των ξύλινων δομικών κατασκευών*, Θεσσαλονίκη, 1998.
- Λάββας, Γεώργιος, *Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 1998.
- Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής, τόμος Α', Συμμετρία*, Αθήνα, 1999.
- Μπούρας, Χαράλαμπος, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής, τόμος Β', Συμμετρία*, Αθήνα, 2001.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- <https://www.world-architects.com/it/marks-barfield-architects-london/project/cambridge-mosque>
- https://www.sacredarchitecture.org/articles/the_eschatological_dimension_of_church_architecture/
- <https://www.profilnet.gr/aithrio-i-simasia-toy-stin-architektoni/>
- <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1296207412001653>
- https://www.researchgate.net/figure/Floor-plan-of-Prophet-Muhammads-house-in-Medina-623-AD-Mortada-2011-p-43_fig9_272524190
- <https://www.britannica.com/topic/Saint-Peters-Basilica>
- <https://smarthistory.org/st-peters-basilica/>
- <https://buffaloah.com/a/virtual/italy/rome/stpeter/ext/>
- <https://www.st-peters-basilica-tickets.com/old-st-peters-basilica/>
- <https://www.liturgicalartsjournal.com/2022/05/envisioning-old-st-peters-at-end-of.html>
- <http://stpetersbasilica.info/Plans/Architecture2.htm>

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Δραγώνας, Πάνος, Μετά (την) ιδιωτικότητα: Βασικές έννοιες για τη σύγχρονη αστική κατοίκηση, Συμπόσιο «Κατοικία : σχεδιάζω, κατασκευάζω, σκέπτομαι» ΑΠΘ., Θεσσαλονίκη 2011
- Μπίρης , Τάσος, Ο κεντρικός κοινωνικός πυρήνας στο σύγχρονο δημόσιο κτίριο. Αναφορά στις αρχέτυπες διατάξεις για τα δημόσιο χώρο. Αρχιτεκτονικά θέματα 24/1990
- Πατέστος Κωνσταντίνος, Η επικαιρότητα της τυπολογικής προσέγγισης, Greekarchitects, 2011

